

STJEPAN RADIĆ I ČESI DO PRVOGA SVJETSKOG RATA

DAMIR AGIČIĆ

Autor razlaže o vezama S. Radića i Čeha tijekom posljednjeg desetljeća 19. i prvog desetljeća 20. stoljeća. Posebna je pozornost poklonjena Radićevim prilogima u češkom novinstvu, te češkoj recepciji njegovih prijedloga o preuređenju Monarhije, kao i Radićevom promicanju hrvatskog poznavanja češkog jezika, književnosti, povijesti i kulture.

U naprednjačkom krugu

Stjepan Radić spada među najznačajnije promicatelje hrvatsko-čeških veza s prijelaza stoljeća. Svoje prve obavijesti o Česima i Češkoj Stjepan Radić je zasigurno dobio u školskim klupama, ali je na njega još više utjecao stariji brat Antun, koji je povremeno surađivao u *Časopisu českého studentstva*, a 1891. godine sudjelovao u radu I. kongresa slavenskoga naprednjačkog studentstva iz Austro-Ugarske u Pragu.

Na tome su se skupu okupili predstavnici studenata svih slavenskih naroda Dvojne Monarhije s namjerom da daju novi smjer odnosima među Slavenima, da pomire sukobljene, posebice Poljake i Rusine (Ukrajince). Kongres je sazvan u siječnju 1891. godine, ali je rektor češkog sveučilišta zabranio njegovo održavanje. Češke novine bile su suzdržane prema pripremama kongresa. Neke su se novine usprotivile tome što je kongres ograničen samo na naprednjačke studente.

Unatoč svim poteškoćama kongres je održan između 17. i 19. svibnja 1891. godine.¹ Na njemu su sudjelovala 244 studenta. Naravno, najviše je bilo čeških predstavnika (120). U hrvatskoj su sekciji bila 22 studenta - 14 iz Beča, po 2 iz Graza i Praga, te samo 4 iz Zagreba. Među potonjima bio je i Antun Radić.

Na domjenku koji je održan drugoga dana popodne na Sofijinu otoku, sudionici kongresa i njihovi gosti - poslanici u Carevinskom vijeću (Tomáš Garrigue Masaryk, Josef Sokol i Vjekoslav Spinčić) održali su govore. Hrvatski predstavnik Antun Radić govorio je o potrebi da se "Hrvati bore na temelju povijesnoga državnog i narodnog prava za budućnost svoga naroda, a tu im treba pomoć, i to po mogućnosti pomoć ostalih austrijskih Slavena".

1) *Časopis českého studentstva*, III (1891.), č. 10.

Istaknuo je i nadu kako će Hohenwartovu klubu “odzvoniti” i da će Hrvati i Slovenci napokon stupiti u tješnji kontakt s mladočeskim klubom. Na kraju svoga izlaganja Radić je podsjetio i na Hrvate u Bosni i Hercegovini, te naglasio kako se Hrvati ne mogu odreći zahtjeva za te zemlje.²

Češka je javnost mogla prvi put čuti nešto o Stjepanu Radiću u proljeće 1893. godine. Tad je nekolicina čeških nacionalističkih studenata u jednom novinskom napisu pozdravila sjedinjenje hrvatske opozicije i ujedno podržala Radićev istup povodom toga čina. Iste su novine, *Národní Listy*, donijele i obavijesti o Radićevu istupu na svečanosti 300. obljetnice sisačke bitke kad je uvrijedio bana Khuena Hedervaryja i time “zaslužio” četiri mjeseca zatvora i udaljenje sa zagrebačkog sveučilišta na četiri poljeća.³

Bio je to dobar povod mladom buntovnom studentu da nastavi studij u Pragu. Upisao se u zimsko poljeće akademske godine 1893./94. na pravni fakultet češkog sveučilišta (u peti semestar). Potom je bio upisan u šesti, te u sedmi semestar.⁴

Sâm je Radić kasnije u *Uzničkim uspomename* podrobno opisao svoje prve dane u Pragu kamo je došao na početku rujna 1893. godine. Budući da na hrvatskom jeziku u to doba nije bilo nikakve gramatike češkoga jezika (napisat će je upravo Radić 1896. godine!), češki je počeo učiti iz “Češko-hrvatskih razgovora” Vaclava Zaboja Mařika. Došavši u Prag, dao se intenzivno na učenje jezika (“za dva dana pročitah i gotovo posvema razumijeh češku početnicu, a za osam dana svrših već cijelu češku pučku školu”), pa je - prema vlastitoj tvrdnji - ubrzo ne samo mogao bez problema čitati, nego se i na fakultet upisao bez ičije pomoći u tumačenju. Čak je neslužbeno razgovarao s profesorom Albinom Bráfem, tadašnjim dekanom pravnog fakulteta, te mu se pohvalio kako čita knjigu o češkom državnom pravu i objasnio kako i Hrvati imaju takvo “neoborivo” državno pravo, makar i ne imali takvih knjiga o njemu.⁵

Radić je bio zadovoljan svojim prvim danima u Pragu. Potkraj rujna u pismu bratu Ivanu istaknuo je kako mu se poboljšalo i zdravstveno stanje, te da ima izvrsnu hranu, a sve to može platiti. Bio je sretan zbog toga što stalno sluša i gleda nove stvari i upoznaje nove i zanimljive ljude.⁶

Već je tada imao velike ambicije da postane dopisnik hrvatskih novina iz Praga. Stoga je kontaktirao Frana Supila, urednika *Crvene Hrvatske* u Dubrovniku. Supilo nije prihvatio Radićevu kritiku mladočeha, dapače izravno mu je odgovorio da u njegovim novinama ne može biti napada na tu stranku. S druge strane, osudio je Masaryka i njegove realiste i zamolio Radića da mu napiše tekst o toj novoj stranci.⁷ Hrvatski su pravaši u to doba još uvijek u dobrim odnosima s mladočesima i očito nije bilo moguće da se u njihovim novinama pojavi žestoka kritika mladočeha.

Radića je već od početka zanimao interes hrvatskih učenika za nastavak studija u Pragu. Kasnije će se on i njegovi prijatelji mnogo puta javno obraćati maturantima hrvatskih gimnazija da nastave studij u Pragu. Na upit kakav je interes dubrovačkih gimnazijalaca za studij u Pragu, Supilo je Radiću odgovorio kako nijedan hrvatski đak iz Dubrovnika ne namjerava krenuti put Češke. Razlozi su bili mnogostruki, ali je Supilo istaknuo posebno jedan: naviku. Naime, prema njegovoj tvrdnji hrvatski gimnazijalci iz Dubrovnika najradije

2) Isto, III (1891.), č. 11.

3) V. Šťastný, “Stjepan Radić a české pokrokové hnutí”, *Slovanský přehled*, 3/1972, str. 244-245.

4) Archiv University Kárlóve, Matrike studentů.

5) S. Radić, *Uzničke uspomene*, I. dio, Zagreb 1929., str. 113-114.

6) B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb 1972., knj. I, str. 92.

7) B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, n. dj., I, str. 93.

bi nastavili sveučilišno školovanje u Zagrebu, ali budući da to ne mogu, iz navike kreću u Beč ili Graz.⁸

Već za svoga prvog boravka u Pragu Radić je bio iznenađen nerazumijevanjem hrvatsko-srpskih odnosa u Češkoj: “za hrvatsku stvar dade se ovdje raditi s velikim uspjehom, a i skrajnje je vrijeme, jer ovdje je već sve zaraženo srpstvom ili bolje skrajnjom ignorancijom o svim našim prilikama”.⁹ Namjeravao je napisati brošuru na temu Hrvati i slavenska uzajamnost, a smatrao je i kako valja raditi na tome da Česi (posebno mladočesi) napokon počnu podupirati sjedinjenje Dalmacije i Hrvatske.¹⁰

Upisavši se na češko sveučilište u Pragu Stjepan Radić vratio se u Hrvatsku i u Petrinji izdržao četveromjesečnu zatvorsku kaznu. Tijekom boravka u zatvoru usavršio se u češkom, te ruskom, a radio je nešto i iz poljskog i francuskog jezika.¹¹ Njegov optimizam mu je silno pomagao, do te mjere, da je pisao bratu Ivanu: “Hvala Bogu, zdrav sam posvema, a i veseo kao vrabac u žitu. Svaki dan mi je sve ljepše, pak se bojim, da ću se na koncu tako ovdje priučiti, da će me morati odavle otjerati [...]”. Imao je dovoljno vremena za čitanje, a radovao se i dobrim vijestima iz Praga da su mu prijatelji platili školarinu i preuzeli za nj potpise.¹² Sretna okolnost da se na pravnom fakultetu nije moralo pohađati nastavu pomogla mu je da, iako je proboravio cijeli semestar u zatvoru, obavli sve studentske formalnosti. Doduše, bilo je nekih problema, ali bez posljedica. Njegovi prijatelji pomogli su mu da obavli sve formalnosti.¹³ Vrlo ih je radovalo to što Radić uči češki jezik, književnost i povijest, pa su ga podržavali i poručivali mu neka ne klone duhom.¹⁴

Nakon izdržane kazne Radić je otišao u Prag. Tamo se uključio u studentsko društvo “Slavija” i sprijateljio s nekim od vodećih djelatnika naprednoga studentskog pokreta.

Međutim, dva su prijateljstva koja je stekao u ljeto 1894. godine obilježila njegov životni put. Posredovanjem sina svojih stanodavaca upoznao se s mladim gimnazijalcem koji se tada upravo upisao na pravni fakultet - Františekom Hlaváčekom. Otad su se Radić i Hlaváček susretali skoro svaki dan i razgovarali češki i hrvatski, tj. Radić je govorio češki, dok je Hlaváček učio hrvatski. Često su znali ostati do duboko u noć.¹⁵ Mnogo kasnije Hlaváček je pisao kako je upravo on upoznao Radića s idejama naprednjačkoga studentskog pokreta.¹⁶ Njih su dvojica ostali u prijateljskim odnosima sve dok Radić nije počeo voditi drukčiju politiku, tj. dok nije “sa svoje revolucionarne jugoslavenske orijentacije naglo prešao g. 1902. na pacifističku i reakcionarnu austrijsku i habsburšku orijentaciju, pod mlohavim plaštem ‘slavenske politike u habsburškoj monarhiji’”.¹⁷ Tijekom godina prijateljstva razmijenili su mnogo pisama koja dosad gotovo da nisu korištena u historiografiji, posebice u Hrvatskoj.¹⁸

8) B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, n. dj., I, str. 93.

9) B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, n. dj., I, str. 94. (To je pismo S. Radića F. Supilu sačuvano u konceptu i prema nadnaslovu: *Prvo pismo, / neposlano Supilu* proizlazi da je u konceptu i ostalo.)

10) B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, n. dj., I, str. 95.

11) B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, n. dj., I, str. 109.

12) B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, n. dj., I, str. 102.

13) Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Ost. Stjepana Radića, kut. 9, J. Plocar - S. Radiću, Karlin, 21.XII.1893.

14) Povijesni arhiv Zagreba (dalje:PAZ), Arhiv Stjepana Radića i Seljačke stranke, J. Královce - S. Radiću, Prag, 6.XI.1893.

15) V. Šťastný, n. dj., str. 246-247.

16) F. Hlaváček, “Jihoslovanská pokroková generace z konce minulého a počátku tohoto století a její vztahy k československému kulturnímu a politickému životu”, *Přehled*, Daruvar 1965.-66., str. 6-7.

17) F. Hlaváček, n. dj., str. 1.

18) Najviše se tom korespondencijom poslužio V. Šťastný, n. dj. - Pisma se danas čuvaju u Arhivu Narodnog muzeja u Pragu, te u Povijesnom arhivu Zagreba.

Druga je osoba ostavila još dublji utjecaj na Radićevo približavanje Češkoj i njegovo nastojanje da češku političku i kulturnu situaciju što bolje predstavi u Hrvatskoj i obratno, da u češkim listovima piše o Hrvatskoj, Hrvatima, Srbima i Južnim Slavenima. Na jednom izletu na Kárlov Tyn kod Praga pred školske praznike 1894. godine upoznao je Radić učiteljsku pripravnicu Mariju Dvořák. Zaljubio se, a ubrzo se s njome počeo dopisivati. Isprva joj je pisao češki, a potom hrvatski, ponekad čak i ćirilicom, želeći joj tako omogućiti da uči i ruski jezik.¹⁹ Njezina su ga pisma veselila, a kad duže vrijeme nije od nje dobio odgovora, očajavao bi. U svojim pismima Radić nije samo zaljubljeni mladač, nego je često iznosio i političke stavove i pisao o svojim političkim planovima. Stoga su ta pisma zapravo vrijedan izvor za razumijevanje Radićeve političkog i idejnog sazrijevanja. U njegovoj je *Korespondenciji* za razdoblje do 1898. godine (kad se oženio) objavljeno ukupno 108 njegovih pisama. Od toga su čak 83 bila upućena Mariji Dvořák! Među ostalih 25 skoro polovica su njegova pisma obitelji u kojima se govori isključivo o obiteljskim stvarima. Naravno da objavljena građa nije pokrila sve što se od Radićeve korespondencije sačuvalo, a pogotovo ne sve ono što je on napisao, ali i gornje brojke pokazuju da su njegova pisma Mariji Dvořák zbilja važan izvor koji se mora uzeti u obzir pri istraživanju Radićeve mladosti, kao i njegovih veza s Češkom.

U Pragu se Radić dobro snašao. O tome je pisao sinovcu Pavlu žaleći se samo na lijenost svojih kolega studenata: "Samo s učenjem ide teško: sam ne mogu da radim, a drugi ne će ni za se, a kamo li za me da uče". Bio je zadovoljan svojim zdravstvenim stanjem i pisao kako može izdržati sjediti po pet sati na predavanjima svaki dan.²⁰ Očito je kako je Radić vrlo ozbiljno shvaćao studij i smatrao potrebnim da studentsko doba valja što bolje iskoristiti za pripremu za život.

Već sam napomenuo da se Radić upisao u najveće češko studentsko društvo "Slavija" i aktivno sudjelovao u njegovu radu. Kad je jednu priredbu tog društva u jesen 1894. godine usred diskusije o studiranju na stranim sveučilištima, tj. kakva je korist od toga ako student prijeđe na semestar ili dva na drugo sveučilište (izvan Praga), grubo prekinuo redarstveni povjerenik, Radić se sukobio s njime. Prigovorio mu je da je prekoračio svoje ovlasti. Redarstvenik je u prijavi o tom slučaju optužio Radića za narušavanje javnog reda, te napisao kako mu je od studenata prijetila "smrtna pogibelj". Svađa s policajcem koštala je Radića deset dana zatvora i izgon iz Praga. Zatvorsku je ćeliju dijelio s Antonínom Hajnem. U svojim je uspomnama Radić kasnije tvrdio kako se sprijateljio s tamničarem i imao posebnu pažnju. Dobivao je od njega novine i bio gospodski dvoren.²¹

Nakon incidenta s redarstvenim službenikom praška se policija mnogo više zainteresirala za hrvatskog studenta. Iz Praga su pitali u Zagreb o Radićevu ponašanju i doznali za njegove dotadašnje sukobe s pravom i boravke u zatvoru te izbacivanje sa Sveučilišta u Zagrebu. Bilo im je to dovoljno da donesu odluku o izgonu iz Praga i iz cijele Cislajtanije. Osim toga, Stjepan Radić je nešto kasnije (u prosincu 1894.) bio zauvijek izbačen sa sveučilišta u Pragu.²² Nije mu pomogla ni interpelacija koju je u češkom saboru podnio Karel Kramář. Njegov boravak u Češkoj je završio 30. studenog 1894. godine. Izravno iz zatvora odveden je na redarstvo, a odmah potom ga je tajni agent odveo do "prve željezničke postaje u Ugarskoj".²³

19) S. Radić, "Moj politički životopis", *Politički spisi, govori i dokumenti*, Dom i svijet, Zagreb 1995., str. 43.

20) B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, n. dj., I, str. 121.

21) S. Radić, *Uzničke uspomene*, n. dj., I, str. 114-128.

22) V. Šťastný, n. dj., str. 248. - U Matičnoj knjizi studenata Pravnog fakulteta u rubrici gdje je upisan Stjepan Radić stoji napomena: "vyploučen na vždy", tj. "izbačen zauvijek".

23) V. Šťastný, n. dj., str. 248; S. Radić, *Uzničke uspomene*, n. dj., I, str. 122-128., III, str. 56-73.

Iako fizički protjeran iz Češke, Radić je ostao duhovno vezan uz nju. Dopisivao se sa svojim češkim prijateljima, posebice s Marijom Dvořák i Františekom Hlaváčekom. Snivao je mnoge stvari, a neke je počeo i ostvarivati. Iz njegove je korespondencije vidljivo kako se i nadalje zanimao za češke stvari.²⁴

Bio je nezadovoljan Kramářovom interpelacijom smatrajući je nedovoljnom i neodlučnom. "Nije trebalo interpelirati da bi se za mene malo zauzeo, nego da pokaže na tu tiransku deportaciju." Najviše ga je smetalo to što Kramář zamjera policiji miješanje u djelatnost akademskog senata, a ne to što se postavila iznad suda i iznad ustava.²⁵

Odmah nakon dolaska u Zagreb Stjepan Radić je među studentima organizirao tečaj češkoga jezika, te je molio Hlaváčka da mu pošalje neke češke i slovačke gramatike, rječnike i različite priručnike, kao i stručnu literaturu i novine i časopise. Budući da mu nisu dozvolili da organizira tečaj na sveučilištu, Radić je to učinio u gradskoj streljani. Već je tad počeo razmišljati o priređivanju češke gramatike i hrvatsko-češkog rječnika. Tražio je da mu se pošalje opis predavanja o hrvatskom jeziku na sveučilištu u Pragu smatrajući da "bi interes Čeha za hrvatski jezik tako utjecao na hrvatske studente da ga nagrade jednakim interesom za češki jezik".²⁶

Nakon izbacivanja sa sveučilišta u Pragu Radić se htio upisati na sveučilište u Krakovu, odnosno Lavovu, ali mu nije pošlo za rukom, pa se upisao u Budimpešti. Njegov mu je brat Antun savjetovao da se upiše u Beču, a potom krene u tuđinu, izvan "austrijskog kaosa".²⁷ U Budimpešti nije dugo ostao. Ono što je vidio, nije mu se previše svidjelo. Tamošnji studenti "dane provode u kavanama, noći u bordelima".²⁸ O hrvatskim studentima u Budimpešti imao je vrlo loše mišljenje. Nazvao ih je renegatima i tvrdio da su "posve odijeljeni i tuđi cjelokupnom hrvatskom narodnom životu".²⁹

Veći dio zime 1895. godine Radić je proveo u Zagrebu. U ožujku mu je umrla majka, pa je na kratko boravio u rodnom Trebarjevu. Smrt majke dosta ga je potreslo. Prekinuo je studij, nije znao što će raditi, bio je bez novaca, a Marija Dvořák mu nije pisala.³⁰ U proljeće 1895. godine otišao je na imanje grofa Erdödyja u Štakorovcu kod Dugog Sela. Tamo je Tomi Erdödyju pomagao u učenju za državni ispit i istodobno ga podučavao hrvatskom jeziku, kojem mladi grof nije bio baš vješt. Prihvatio je taj posao iz tri razloga: da bolje upozna hrvatsko plemstvo, da se i sâm pripremi za ispite, te da zaradi novaca. Grof Erdödy plaćao ga je 30 forinti na mjesec plus hrana i smještaj.³¹

Osim pisama Radić je od Hlaváčka dobivao češke novine i knjige koje su ga zanimale. To mu je omogućavalo praćenje stanja u Češkoj. Radovala ga je svaka vijest o češkim

24) U Hlaváčkovoj ostavštini u Arhivu Narodnog muzeja u Pragu nalazi se 13 pisama koja je Radić poslao svome prijatelju iz Zagreba, Varaždina i Štakorovca kod Dugog Sela gdje je u ljeto 1895. godine bio učitelj mladom grofu Erdödyju, te 8 dopisa iz zatvora u Bjelovaru gdje je Radić između studenog 1895. i svibnja 1896. godine izdržavao kaznu zbog spaljivanja mađarske zastave, dok je nekoliko dopisa Radić uputio tijekom 1896. iz Krakova, Siska i drugih mjesta. S druge strane, poznata su mi samo tri pisma i jedna čestitka koje je Hlaváček poslao Radiću. Nalaze se fondu Arhiv Stjepana Radića i Seljačke stranke u Povijesnom arhivu grada Zagreba.

25) Arhiv Národního Musca u Pragu (dalje: ANM), Poz. F. Hlaváčka, S. Radić - F. Hlaváčku, Zagreb 8.XII.1894.; V. Šťastný, n. dj., 248.

26) ANM, Poz. F. Hlaváčka, S. Radić - F. Hlaváčku, Zagreb 25.I.1895.

27) B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, n. dj., I, str. 125.

28) ANM, Poz. F. Hlaváčka, S. Radić - F. Hlaváčku, Zagreb 4.III.1895.

29) ANM, Poz. F. Hlaváčka, S. Radić - F. Hlaváčku, Varaždin 4.I.1895.

30) U pismu M. Dvořák od 23.III.1895. Radić piše kako se nadao da će po povratku iz Trebarjevca naći barem "jedan redak utječe od - Tebe", ali nije našao ništa. "To me sasvim porazilo (docela zničilo). Moje i onako dosta slabo tijelo nije moglo snesti tolikih duševnih potresa u tako kratko vrijeme - ja obolih (onemocnĕl jsem)." - B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, n. dj., knj. II, str. 679.

31) ANM, Poz. F. Hlaváčka, S. Radić - F. Hlaváčku, Zagreb 7.V.1895.

prijateljima, te njihovo zanimanje za njega ("posebice me raduje što prijatelji ne zaboravljaju na me i što me se sjećaju i nakon moga odlaska"), a snažno ga se dojmila i obradovala vijest da dr. Antonín Rašin, jedan od vođa čeških naprednih studenata, uči hrvatski jezik.³² Hlaváček mu je pisao kako se "ipak pomalo ruši zidina nepoznavanja među Česima i Hrvatima". U to se doba povećao broj prijevoda iz hrvatskoga, te članci i prikazi hrvatske književnosti u češkim novinama i časopisima. Štoviše, razvila se i novinska polemika o upravo izašloj knjizi Pere Gavranica *Politička povjest hrvatskog naroda*.³³ O polemici su izvještavale i češke novine, pa je Hlaváček isticao da "to jest malo, ali ipak nešto".³⁴

Kad je u ljeto 1895. godine dobio pismo od Antonína Hajna, koji je tad izdržavao zatvorsku kaznu, Radić je bio vrlo ugodno iznenađen i "veseo kao dijete". Napisao mu je opširan odgovor u kojem je objasnio svoju novu "uvredu" bana Khuena-Héderváryja.³⁵ Usput mu je objasnio i kako je Khuen došao u Hrvatsku, te o politici Mađara prema Hrvatima. Savjetovao ga je da ne gubi vrijeme učeći mađarski jezik ("ja sam se tim jezikom zanimao nekoliko mjeseci, već sam pomalo čitao mađarske pripovjedače, još uvijek naizust znam njihovu himnu, ali vjerujte mi, da je doista šteta vremena učiti jezik naroda koji je u svim slojevima tako izopačen, tako loše odgojen, da se posve predao u naručje Židovima, koji danas tvore glavninu mađarske "inteligencije"). Štoviše, Radić je Mađare uspoređivao s "mrtvacem iz kojeg se izlegao židovski vampir, koji siše krv usnulim Slovacima, Rumunjima, Srbima, Rusinima (već napola ubijenima), a pripravlja se također i na Hrvate". Stoga je ponavljao Hajnu da se ne isplati učiti mađarski, iako to Masaryk preporuča. Bolje je naučiti sve slavenske jezike i rumunjski, tvrdio je Radić. Tijekom boravka u zatvoru u Bjelovaru potkraj 1896. godine Radić se žalio da nema Hajnovu adresu, te mu ne može pisati.³⁶ Korespondencija među njima dvojicom nastavila se tek 1899. godine.

Pročitavši u *Národním Listy* da su Stjepan Radić i Fran Folnegović tuženi radi uvrede bana Khuena-Héderváryja, Ferdinand Chalupniček je u ljeto 1895. godine predlagao svom prijatelju neka se stanovito vrijeme kloni javne djelatnosti, barem dok ne završi studij. Smatrao je kako bi bilo bolje povući se, završiti studij, a potom se vratiti političkoj djelatnosti, negoli opet otići u zatvor i produžiti svoj studij za semestar ili dva, te u stvari udaljiti se od bavljenja politikom.³⁷ Chalupniček je u to doba učio hrvatski i zanimao se je li Mužijeva gramatika hrvatskog jezika na njemačkom dobra.

Godine 1895. izašla je Masarykova knjiga *Česká otázka (Češko pitanje)*. Radić ju je dobio od Hlaváčka i dobro prostudirao. Njegova je ocjena bila kritična: "na mjestima vrlo poučna, ali očekivao sam od Masaryka više 'esprit'". Prigovarao je Masaryku što je skoro posve zaboravio na Moravsku, a još više što "ništa ne zna o hrvatskim odnosima, posebice o našem preporodu". Ukoliko bi to znao, Masaryk bi za Hrvate našao neku istinitu riječ i imao više simpatija za njih. Radić je bio upoznat i s kritikama koju su *Češkom pitanju* uputili češki naprednjaci u novinama *Radikalni listy*. Činile su mu se površne i napisane na brzinu. Više od *Češkog pitanja* Radiću se svidjela Masarykova knjiga *Naše nynejší krise (Naša sadašnja kriza)*. Pisao je kako se najviše raduje stoga što je većinu misli i pogleda iz te knjige već ranije dijelio sa svojim prijateljima.³⁸

32) ANM, Poz. F. Hlaváčka, S. Radić - F. Hlaváčku, Zagreb 7.IV.1895.

33) Gavraniceva knjiga izazvala je vrlo velik interes i polemiku. Oporbenjački su je krugovi napali kao mađaronsko djelo, nedostojno da se uopće spominje, a kamoli čita. Kasnije je došlo i do sudskog procesa između Gavranica i urednika *Obzora* Josipa Pasarića. Potonji je osuđen zbog klevete.

34) PAZ, Ostavština S. Radića i HSS, F. Hlaváček - S. Radiću, Praha 21.V.1895.

35) ANM, Poz. A. Hajna, S. Radić - A. Hajnu, Štakorovec 23.VIII.1895.

36) ANM, Poz. F. Hlaváčka, S. Radić - F. Hlaváčku, Bjelovar 20.XII.1895.

37) PAZ, Arhiv Seljačke stranke i Stjepana Radića, F. Chalupniček - S. Radiću, Prag, 26.VII.1895.

Tijekom boravka u bjelovarskoj kaznionici na početku 1896. godine Radić je isticao kako mu je "Masarykovo srbofilstvo, njegovo očito izostavljanje Hrvata priredilo dosta neprijatnosti". Tvrđio je da paušalna osuda Hrvata kao inferironog elementa i davanje prednosti Srbima jako smeta i šteti Masarykovim idejama.³⁹

Radića je radovala i mogućnost susreta s Leonom Wasilewskim, poljskim naprednjakom koji je upravo napisao jednu brošuru o poljskim stvarima i u Pragu snažno utjecao na upoznavanje češke javnosti s Poljacima, Rusinima i Rusima. Za tu je brošuru Radić ustvrdio da je napisana brzopleto i tendenciozno. Inače je smatrao da se o Rusima i Poljacima može mnogo govoriti i misliti, ali da je za to nužno imati stanovit temelj, poznavati činjenice i povijesni razvoj. Za tako nešto potrebno je posebno dugotrajno i detaljno proučavanje kojem se čovjek može posvetiti tek nakon što je završio studij i dobro upoznao domaće odnose. Stoga je Radić smatrao da se ne treba u potpunosti pouzdati u ono što govori, odnosno piše netko od njih mlađih (uključio je i sebe).⁴⁰

Odbacivao je caristički apsolutizam u Rusiji, ali je tvrdio i to da niti Česi niti Hrvati neće ništa izmijeniti u tamošnjim odnosima. Bolje bi im bilo da se brinu o odnosima u svojoj zemlji, tj. da se usprotive austrijsko-mađarskoj korupciji. Štoviše, naglasio je kako je upravo smiješno što Starčević piše protiv pape Lava XIII., a Masaryk protiv ruskog cara Nikole II., dok Khuen u Hrvatskoj, odnosno Thun u Češkoj, gospodare još proizvoljnije negoli papa ili car. Smatrao je da Rusima treba prepustiti neka sami organiziraju svoju državu.

U svezi s poljsko-ruskim sporom Radić nije htio stati na stranu Poljaka kao ugroženih. Štoviše, tvrdio je da su "Poljaci bili, a uglavnom i jesu još uvijek puki instrument germansko-romanske Europe, koja mrzi Rusiju i boji je se". U takvim je svojim stavovima Radić bio na suprotnoj strani od čeških naprednjaka koji su bili neprijateljski nastrojeni prema carizmu u Rusiji i bili skloniji austroslavističkoj koncepciji negoli rusofilstvu i slavenofilstvu.⁴¹

O pripremama kongresa nemađarskih naroda Ugarske Stjepan Radić nije imao najbolje mišljenje. Smatrao je da su ti narodi jedan drugome posve tuđi, i znaju se jedva po imenu, a samo ih zajednički strah približava. Pitao se na kakvom će se jeziku kongres održavati. Bilo bi bolje da se nekolicina mladih Hrvata, Slovaka i Srba nauči rumunjski, odnosno da Rumunji uče slavenske jezike te da se proširi poznavanje jednih o drugima. Radića je smetalo što Slaveni neprestance demonstriraju svoje neznanje u tom pogledu. Kad je kasnije kongres održan, pisao je Hlaváčeku da taj skup nije uspio, ali da je dao jamstvo kako će jednom uspjeti. Tvrđio je da *Národní Listy* "ništa ne razumiju" kad misle da bi se narodima Ugarske više pomoglo da su i Hrvati sazvali kongres, ističući da Hrvati ne trebaju nikakav kongres na kojem bi se pokazali te da oni imaju svoj državni sabor koji je posve ravnopravan s peštanskim i bečkim parlamentima.⁴²

Hlaváček je, upravo suprotno, smatrao da je kongres nemađarskih naroda uspio jer je na njemu došlo do boljeg upoznavanja i stvaranja zajedničkog programa, a posebice je imao važno značenje za Slovake. I Hlaváček se slaže s Radićem da tek predstoji posao i da će budućnost pokazati što će nemađarski narodi Ugarske uspjeti napraviti za svoja prava.⁴³

U Pragu je 1895. godine organizirana etnološka izložba. Radić je time bio oduševljen

38) ANM, Poz. A. Hajna, S. Radić - A. Hajnu, Štakorovec 7.V.1895.; 10.VI.1895.

39) ANM, Poz. F. Hlaváčeka, S. Radić - F. Hlaváčeku, Bjelovar 14.I.1896.

40) ANM, Poz. F. Hlaváčeka, S. Radić - F. Hlaváčeku, Varaždin 4.I.1895.; Zagreb 10.VI.1895.

41) ANM, Poz. F. Hlaváčeka, S. Radić - F. Hlaváčeku, Zagreb 4.III.1895.; V. Šťastný, n. dj., str. 250.

42) ANM, Poz. F. Hlaváčeka, S. Radić - F. Hlaváčeku, Varaždin 4.I.1895.; Štakorovec 23.VIII. 1895.; Bjelovar b. dat.

43) PAZ, Arhiv Stjepana Radića i Seljačke stranke, F. Hlaváček - S. Radiću, Praha 4.IX.1895.

i očekivao da će izložba doprinijeti boljem upoznavanju Čeha i Hrvata. Isticao je da je upravo stoga i započeo rad na pisanju češke gramatike - da pomogne upoznavanju dvaju slavenskih naroda. Katalogom izložbe, što mu ga je poslao Hlaváček, Radić nije bio zadovoljan. Tvrdio je da iz njega neće moći uzeti ništa za svoju čitanku.⁴⁴

Stjepan Radić pisao je Hlaváčeku i o političkom stanju u Hrvatskoj. Isticao je kako je ovdje "grobna tišina". Nije se slagao s kongresom hrvatskih studenata koji je sazvala pravaška mladež i koji je trebao poslužiti za promociju Josipa Franka pri otvaranju Starčevićeva doma. Stoga su on i njegovi kolege dali prijedlog da kongres doista bude pravi studentski skup a ne samo parada. Većina je taj prijedlog odbila, pa su Radić i njegovi kolege sazvali kongres na početku listopada. Iako je Radić u dva pisma Hlaváčeku najavljivao kako će podrobnije opisati pripreme srpanjskog kongresa, nije to učinio. Ustvrdio je samo da većina studenata, koja stoji pod Frankovim utjecajem, želi uništiti manjinu, kojoj je on stajao na čelu, kao one koji narušavaju stranačku disciplinu i ruše autoritet predaka.⁴⁵

Nakon spaljivanja mađarske zastave na Jelačićevu trgu u jesen 1895. godine Radić je kažnjen na šest mjeseci zatvora. Sa svojim je studentskim kolegama zatvoren u bjelovarsku kaznionicu odakle je nadalje pisao Hlaváčeku. Organizirao je tečaj češkoga, ali bez većeg uspjeha. Također, kolegama je čitao Masarykove tekstove. Odzivom na sesije čitanja, koje su trajale po sat vremena, Radić je bio zadovoljniji. Isprva ga je slušalo 13 kolega, a potom se broj smanjio na osam.⁴⁶

U to je doba Radić razmišljao o nastavku studija. Bio je u nedoumici da li završiti studij u Rusiji na sveučilištu u Moskvi i potom poći nakratko u zapadnu Europu, ili nastaviti studij u Beču, a doktorirati u Lavovu. Na početku prosinca 1895. godine pisao je Šimi Mazzuri i objašnjavao svoje nakane, a nekoliko tjedana kasnije molio je Hlaváčeka da mu pošalje popis predavanja na sveučilištu u Lavovu, akademske propise i popis literature za pripremu rigorozu.⁴⁷ Brat Ante sumnjao je da će Stjepan u Lavovu imati mira. Posebice mu se nije sviđala bratova ideja da studira u Rusiji. Smatrao je da je najbolje svršiti studij negdje u Austro-Ugarskoj.⁴⁸

S vremenom je Radić ponovno pisao Hlaváčeku o nekim spornim pitanjima, ovaj puta mnogo jasnije. Isticao je da stoji na "odlučnom rusofilskom stanovištu" i nije se slagao s prijateljevim savjetima da Rusiju proučava posredstvom Poljaka i Rusina. Uspoređivao je to sa savjetom da se bugarska ili hrvatska povijest ima izučavati prema srpskim izvorima. Radić je i tad ponavljao da stoji na slavenskom, zapravo hrvatskom stanovištu: "Gledat ću sve, što mi kao Hrvatima može dati stanoviti misaoni temelj u suglasju s cjelokupnom budućom organizacijom slavenskog društva posebno, te dakako i ljudskoga društva uopće." Stoga je namjeravao u Rusiji studirati specijalnu filozofiju, napraviti tamo doktorat iz filozofije, te se vratiti u Hrvatsku i završiti doktorat iz prava. Računao je kako će mu za sve trebati oko četiri godine. U tom bi vremenu u Rusiji "birao i gledao pouke i dopune za svoj hrvatski program" te pokušao zadobiti simpatije za one dijelove programa koji se neposredno dotiču s interesima drugih naroda, posebice slavenskih.⁴⁹

44) ANM, Poz. F. Hlaváčka, S. Radić - F. Hlaváčeku, Štakorovec 7.V.1895.; Štakorovec 26.V.1895.

45) ANM, Poz. F. Hlaváčka, S. Radić - F. Hlaváčeku, Zagreb 7.IV.1895.; Štakorovec 26.V.1895.; Štakorovec 4.VII.1895.

46) ANM, Poz. F. Hlaváčka, S. Radić - F. Hlaváčeku, Bjelovar 20.XII.1895.

47) ANM, Poz. F. Hlaváčka, S. Radić - F. Hlaváčeku, Bjelovar 20.XII.1895.

48) B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, n. dj., I, str. 683.

49) ANM, Poz. F. Hlaváčka, S. Radić - F. Hlaváčeku, Bjelovar 19.III.1896.; Bjelovar 14.IV.1896.; B. Krizman, n. dj., I, str. 29.

Stjepan Radić zanimao se za hrvatske studente koji su nastavili studij u Pragu. Molio je Hlaváček da se s njima susretne i potraži njihovo društvo ako oni već nisu došli k njemu. Kad je veća grupa studenata trebala krenuti u Prag u ljetno poljeće 1896. godine, Radić ih je preporučivao i tvrdio da će njihov dolazak biti vrlo koristan za daljnje zbliženje Čeha i Hrvata. Od Hlaváčka je tražio da mu pošalje popis predavanja nekih kolegija. U svojim je pismima redovito pozdravljao češke i hrvatske prijatelje u Pragu.⁵⁰ František Hlaváček trudio se pomoći Hrvatima koji su došli u Prag i nisu znali češki jezik. Vodio ih je na predavanja, susretao se s njima u kavanama, učio ih češkome. Pobrao je njihove simpatije i stekao prijateljstvo. Kasnije je postao i urednikom njihova časopisa *Hrvatska misao*.⁵¹

Tijekom boravka u zatvoru Radić je nastojao obavijestiti češku javnost o zbivanjima u svojoj domovini, te je slao Hlaváčku rukopise svojih članaka. Bile su to skice koje bi pred objavljivanjem valjalo popraviti jer su sadržavale mnogo osobnoga. Radić je, zapravo, prijateljima Šariću i Hlaváčku opširno opisivao svoje mišljenje o određenim problemima hrvatske politike. Očekivao je da oni to iskoriste i napišu nešto u češkim novinama, te da se u Češkoj probude simpatije za Hrvatsku.⁵²

Za boravka u bjelovarskom zatvoru Radić je marljivo učio francuski jezik i izučavao političko-pravnu literaturu. U slobodno je vrijeme čitao poeziju, a i sâm je pisao pjesme.⁵³ Ocjenjujući brošuru Ignáta Hořice *Osoby a věci v Chorvatsku (Osobe i stvari u Hrvatskoj)* istaknuo je kako je glavna pogreška što autor zaboravlja da Khuen-Héderváry nije ban izabran prema hrvatskom ustavu.⁵⁴ Hlaváček je Radiću poslao i jednu brošuru Mihaila Dragomanova. Taj je rad bio vrlo popularan među mladim češkim naprednjacima, no Radiću se nije svidio. Posebice ga je zasmetao pojam "ukrajinski narod": "Činilo mi se da pred sobom imam austrijski izum 'bosanski' narod ili pak mađarski 'slavonski' narod itd." Niti je postojala zasebna samostalna ukrajinska država, a u južnoj Rusiji nema posebne nacionalne ukrajinske svijesti. Doduše, isticao je Radić, to ne znači kako tamo nema političkih, društvenih i drugih ukrajinskih snaga.⁵⁵ Njegovo poznavanje poljsko-ukrajinskih odnosa nije tada bilo na dovoljno visokom nivou da bi mogao pravilno suditi o njima, a Rusija ga je oduševljavala i prema njoj nije bio dovoljno kritičan.

Nakon izlaska iz zatvora Radić je po drugi puta u svom životu krenuo u Rusiju. No, tamošnji uvjeti studiranja mu nisu odgovarali. Zahtijevalo bi to mnogo vremena, novaca i zdravlja, a Radić se htio čim prije vratiti u domovinu i početi javno djelovati. Stoga je odlučio poći u Krakov i tamo odslušati posljednje semestre, a potom u Krakovu ili Lavovu položiti rigorozne. Razmišljao je i o Parizu. Svojoj zaručnici obećavao je da se u Krakovu neće baviti politikom i da će uvijek imati na umu kako je u Hrvatskoj premalo javnih djelatnika, te da je život prekratak da bi ga se provodilo u zatvoru. Ipak, pisao joj je "kadgod dodje na izbor tamnica ili - kukavština, tamnica - ili podlost, tamnica - ili narodno poniženje itd., ja ću izabrati, razumije se - prvo". Već u Moskvi Radić se okušao u poljskom jeziku stanujući u obitelji poljskog liječnika.⁵⁶

50) ANM, Poz. F. Hlaváčka, S. Radić - F. Hlaváčku, Bjelovar 20.XII.1895.; Bjelovar 9.II.1896.

51) B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, n. dj., I, str. 184-185.

52) ANM, Poz. F. Hlaváčka, S. Radić - F. Hlaváčku, Bjelovar 19.II.1896.

53) ANM, Poz. F. Hlaváčka, S. Radić - F. Hlaváčku, Bjelovar 9.II.1896. - Inače, sačuvalo se nekoliko Radićevih pjesama. Nemaju veću literarnu vrijednost.

54) ANM, Poz. F. Hlaváčka, S. Radić - F. Hlaváčku, Bjelovar 9.II.1896.; Bjelovar 19.III.1896.

55) ANM, Poz. F. Hlaváčka, S. Radić - F. Hlaváčku, Bjelovar 14.IV.1896.; V. Štastný, n. dj., str. 251.

56) B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, n. dj., I, str. 30, 197, 208-209.

Polovicom rujna 1896. godine Radić je stigao u Krakov. Nije uspio naći stan jer su se svi pribijavali problema s redarstvenim organima zbog primanja osobe protjerane iz cijele Cislajtanije. Ipak, našao se jedan kolega koji ga je primio na nekoliko dana. O svojim je problemima Radić razgovarao s poljskim zastupnikom u Carevinskom vijeću Sokolowskim, a potom u Beču i s mladočeškim političarem Gustavom Eimom. Niti jedan od njih nije mu mogao niti htio pomoći - tek su mu savjetovali neka moli vladu za oprost. Na to je Radić Eimu odgovorio da on "neće nikada od austrijske vlade proсити da brine o ispunjenju temeljnih državnih ustavnih zakona". Zastupnik Eim ostavio je na Radića dojam "političkog posrednika, trgovca 'mešetara'". Razočarani Radić pisao je Hlaváčeku da će ostati neko vrijeme u Hrvatskoj i nastojati urediti gospodarske odnose kod kuće (u ljeto 1896. godine proglašena je očeva oporuka), te popuniti praznine u svom političkom obrazovanju. Očekivao je njegovu pomoć i savjete.⁵⁷

Potkraj 1896. godine Radić se ponovno pojavio u Pragu. Nakon ukidanja izvanrednog stanja nije više bilo takve opasnosti da će ga redarstvo odmah udaljiti. S druge strane, u to su vrijeme hrvatski studenti u Pragu pripremali svoj časopis. Naravno, jedan od najvažnijih suradnika i pokretača *Hrvatske Misli* bio je Stjepan Radić. Budući da je on već odlučio poći u Pariz na Slobodnu školu političkih znanosti, a i zbog njegova pretjeranog rusofilstva, za glavnog je urednika časopisa postavljen František Hlaváček. Bilo je to priznanje mladom Čehu za sve što je dotad učinio za svoje hrvatske kolege u Pragu.⁵⁸

U siječnju 1897. godine Radić, Hlaváček i još petorica hrvatskih studenata posjetili su Masaryka i dugo s njime razgovarali. Profesora je radovala Radićeva odluka da pođe u Francusku.⁵⁹

U Pariz je Radić stigao preko Innsbrucka i Züricha u veljači 1897. godine - prekasno da se upiše u željenu školu. Ostao je učiti jezik, čitao je novine koje "imadu lijep i jasan slog, slobodnu riječ, a često i dubokih misli", te pohađao predavanja na Collége de France, Sorbonni i drugdje.⁶⁰ Za boravka u Parizu prorijedila se njegova korespondencija s Hlaváčekom. Sačuvalo se tek nekoliko dopisnica i jedno opširno pismo s početka 1898. godine. S obzirom da je Hlaváček bio urednik *Hrvatske Misli*, a Radić jedan od najvažnijih suradnika toga časopisa, možda je dopisa bilo više, ali su se izgubili.

Iz Pariza je Radić nadalje redovito pisao Mariji Dvořák o svakodnevnim problemima i o svojim planovima za budućnost. Ona ga je u ljeto 1897. godine posjetila, pa su praznike proveli zajedno u Švicarskoj, gdje se Radić nalazio na liječenju u Lausanni. U jesen se Radić vratio u Pariz i upisao na studij. Marno je pohađao predavanja. U rujnu sljedeće (1898.) godine vjenčao se s Marijom Dvořák. Nakon posjeta vjenčanom kumu Ivanu Prpiću, koji je bio trgovac vinom u Krakovu i Lavovu, te kratka boravka u Hrvatskoj, uspio je posuditi dovoljno novca da bi sa ženom mogao otići u Pariz i završiti studij. U lipnju 1899. godine položio je ispite i obranio svoj rad *Suvremena Hrvatska i južni Slaveni*. Bio je nagrađen za uspjeh u učenju (osvojio je 2. mjesto u školi), a za diplomski je rad dobio i lijep honorar.⁶¹

57) ANM, Poz. F. Hlaváčkca, S. Radić - F. Hlaváčeku, Krakov 15.IX.1896.; Sisak 30.IX.1896.; V. Šťastný, n. dj., 252.

58) B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, n. dj., I, str. 30; V. Šťastný, n. dj., 252.

59) B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, n. dj., I, str. 238.

60) B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, n. dj., I, str. 251.

61) B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, n. dj., I, str. 31-32.

Stjepan Radić i češko novinstvo 1899.-1900. godine

Nakon vjenčanja mladi se par nastanio u Pragu gdje je Stjepan Radić počeo svoju publicističku karijeru u češkom novinstvu. Očekivao je da će mu redarstvo, na temelju amnestije iz 1898. godine, dopustiti boravak i djelatnost. I ranije je Radić surađivao s pojedinim češkim listovima (*Rozhledy*, *Radikální listy*), ali je sad počeo od toga živjeti. Postao je član uredništva *Samostatnosti*, tjednih novina Državoppravne napredne stranke koje je uređivao dr. Antonín Hajn, njegov stari znanac. Imao je mjesečnu plaću od 120 kruna i dobio obećanje da će mu u *Samostatnosti* tiskati dio diplomskog rada. Objavljivao je u gotovo svakom broju. Istodobno je počeo surađivati i u drugim novinama i časopisima (*Osvěta*, *Slovanský přehled*, *Národní Listy* i dr.).⁶²

Tijekom toga posljednjeg boravka u Pragu (1899.-1900.) prestaje Radićevo prijateljstvo s Františekom Hlaváčekom. Susreli su se nekoliko puta, ali je bilo očito kako više nemaju što reći jedan drugome. U *Samostatnosti* je Radić u mnogo navrata kritično govorio o socijalizmu, a Hlaváček - u to vrijeme član redakcije jednoga socijalističkog lista - nije mu to mogao oprostiti. Ipak, još nije javno reagirao imajući zasigurno na umu staro prijateljstvo. O zajedničkom je prijatelju često raspravljao dopisujući se s Nikolom Fuggerom, koji je u to doba živio u Zemunu. Fugger se isprva slagao s Hlaváčekom i pisao, primjerice, kako Stjepan Radić "opet sanja" ili pak "za Stipu sve više gubim nadu", da se otuđio od naprednjačkog pokreta i sl. Kasnije, kad se Radić naselio u Zemunu i kad su se mogli sretati i razgovarati, Fugger je drugačije sudio o njemu. Tvrdio je kako je on opet stari Stipa, "onaki kaki je bio u Pragu - prije Pariza", "pošten do dna srca", te da ga vrlo boli zbog prestanka prijateljstva s Hlaváčekom.⁶³

U ljeto 1899. godine počinje opsežna korespondencija između Radića i Antonína Hajna, urednika *Samostatnosti*. U Hajnovoju se ostavštini u Arhivu Narodnog muzeja u Pragu sačuvalo 46 dopisa što ih je Radić uputio svome prijatelju. Jedno opsežno pismo je iz 1895. godine, dok je većina dopisa nastala u razdoblju 1899.-1901. godine. Suradnju sa *Samostatnosti* Radić je započeo još za svoga boravka u Parizu. Potkraj lipnja 1899. godine pisao je Hajnu o tome kako mu je stanoviti Francuz dao tri opsežne njemačke knjige o germansko-slavenskom konfliktu s molbom da izvadi bilješke. Taj je Francuz ponudio Radiću da proputuje kroz Njemačku i opiše tadašnje stanje gospodarskih, društvenih i političkih odnosa. Radić se dvojio da li prihvatiti takvu ponudu. Razmišljao je o potrebi da se tuđina mora na neki način informirati o našim stvarima. U vidu je imao općeslavenske stvari. No, nije prihvatio ponudu da putuje po Njemačkoj nego je u krenuo put Praga i započeo publicističku djelatnost.⁶⁴

Bio je to vrlo težak kruh. Radić je Hajnu i nekim drugim urednicima upućivao brojne molbe, gotovo vapaje, da mu se isplate zaostali honorari kako bi mogao plaćati svoje troškove. Ponekad mu se činilo da je unatoč tome što je s najboljom voljom pisao tekstove za *Samostatnost*, sve više stran Hajnu. Zbog svoje teške financijske situacije često nije odlazio na svečane domjenke na koje su ga pozivali.⁶⁵ U ljeto 1900. godine Radić je svom uredniku poslao temeljitu specifikaciju dugova koje mu *Samostatnost* nije isplaćivala. Radilo se o relativno visokoj sumi, pa je Radić pomalo ogorčeno poručivao Hajnu neka ne

62) B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, n. dj., I, str. 32; V. Štátný, n. dj., 253-254.

63) V. Štátný, n. dj., 254.; ANM, Poz. F. Hlaváčka, N. Fugger - F. Hlaváčeku, više različitih dopisa bez oznake datuma i mjesta.

64) ANM, Poz. A. Hajna, S. Radić - A. Hajnu, Pariz 30.VI.1899.

65) ANM, Poz. A. Hajna, S. Radić - A. Hajnu, Prag 19.X.1899.

sumnja u to da se “na Vas kao na mudra i osjećajno bliska čovjeka nikad nisam po pitanju financija niti na trenutak gnjevio”. Naprosto, tražio je novac koji je zavrjedio svojim napornim radom, a koji mu je trebao za održavanje obitelji, sinovca Pavla i sluškinje. Bolje bi se osjećao kad bi i od Hajna čuo ono poznato: “Nemamo!”, kako mu govore drugdje. Posebice ga je smetalo što unatoč tome što je pisao po 6-8, a ponekad i više, poluaraka na dan, ne samo da nema dovoljno novca za kratak odlazak u Hrvatsku, nego niti za laki kaput.⁶⁶

Izgleda da je Hajn predlagao Radiću da se i politički aktivira što ovaj nije želio. Smatrao je da bi time izgubio svoju teško izgrađenu samostalnost i morao se potčiniti stranačkoj disciplini. S druge strane, poručivao je Hajnu, ostat će vjernim prijateljem njemu, njegovu naprednjačkom smjeru i listu te, ako to Hajn želi, “suradnikom i pomoćnikom u velikom narodnom djelu, koje kako znate, smatram zajedničkim za sve Slavene i upravo stoga ne mogu se ograničiti niti na meni simpatičnu stranku”.⁶⁷

Antun Radić nije odobravao Stjepanovu suradnju u *Samostatnosti*. Podsjećao je brata kako je nekad sâm govorio da mu se Hajn ne sviđa, pa se čudio otkud je sad na njegovoj strani. Članke u nekoliko brojeva *Samostatnosti* u jesen 1899. godine Antun - koji se inače zalagao za mirno i trezveno prosuđivanje političke situacije - ocjenjivao je kao “prebučne, rogoborne”.⁶⁸

U nakladi *Samostatnosti* Radić je izdao i tri knjige: *Současné Chorvatsko (Suvremena Hrvatska)*, *Srbové a Chorvati (Srbi i Hrvati)*, te *Svobodna škola politických věd v Paříži (Slobodna škola političkih znanosti u Parizu)*.

Honorar od knjige *Současné Chorvatsko* bio je dobar izvor prihoda. Radić je smatrao da recenzentske primjerke te knjige treba slati ljudima koji znaju češki i koji će se njome zainteresirati, a ne u redakcije časopisa i novina gdje će knjiga možda ostati nerazrezana. U jednom je pismu naveo i imena četvorice Francuza kojima bi valjalo poslati *Současné Chorvatsko*: Louisu Legeru, Ernstu Denisu, Anatolu Leroy-Beaulieu i Albertu Sorelu.⁶⁹ Kasnije je ponovno molio za primjerke svoje knjige da ih pošalje švedskom slavistu Alfredu Jensenu, slovenskom književniku Franu Ilešiču i srbijanskom ministru Mihailu Vujiću.⁷⁰

Tom se knjigom mnogo zamjerio “starima”, koji mu nakon što je došao u Hrvatsku, dugo nisu dali mogućnost zarade. No, Radić sve to nije htio vidjeti, bio je optimist i vjerovao je kako će nastupiti bolji dani.⁷¹ Smatrajući da će hrvatske čitatelje zanimati kako je Hrvatska prikazana Česima, *Obzor* je u tri nastavka vrlo opširno predstavio tu knjigu. U prikazu, međutim, nema ocjene Radićevih stavova, nego je samo prepričan sadržaj knjige.⁷²

Mnogo je sadržajni i kritičniji bio prikaz F. Jaklika u *Samostatnosti*.⁷³ Knjiga je ocijenjena vrlo pozitivno uz osnovni prigovor da je autor trebao voditi računa o tome da piše za Čehe, a u Češkoj je “zahvaljujući mladočeškom i inače političkom odgoju naroda kroz sve grégovske i heroldovske tirade o slavenskoj uzajamnosti, znanje o životu i odnosima južnih Slavena preskromno”. Potom je recenzent iznio neke primjedbe, te “najtoplije” preporučio Radićevo djelo češkim čitateljima budući da hrvatski odnosi za Čehe imaju veliku važnost. Imaju je iz nekoliko razloga. Prvo, sa sveslavenskog stanovišta

66) ANM, Poz. A. Hajna, S. Radić - A. Hajnu, Prag 16.VII.1900.

67) ANM, Poz. A. Hajna, S. Radić - A. Hajnu, Prag 19.XII.1899.

68) B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, n. dj., I, str. 346.

69) ANM, Poz. A. Hajna, S. Radić - A. Hajnu, Prag 7.XI.1900.; 28.XI.1900.

70) ANM, Poz. A. Hajna, S. Radić - A. Hajnu, Zemun 14.V.1901.

71) ANM, Poz. A. Hlaváčeka, N. Fuggcr - F. Hlaváčeku, [Zemun] 17.IV.1901.

72) “Česka knjiga o Hrvatskoj”, *Obzor*, 22.I.1901.; 23.I.1901.; 26.I.1901.

73) F. Jaklik, “Současné Chorvatsko”, *Samostatnost*, 30.IV.1901.

Česi se uvijek smatraju za "patentirane" reprezentante slavenske uzajamnosti, a za takve ih smatraju i drugi; drugo, s državnopravnog stanovišta - postoji istovjetnost među češkim i hrvatskim državnim pravom; i treće, s političkog stanovišta - često je isticano kako bi Česi trebali biti sretni kad bi imali toliko autonomije koliko je imaju Hrvati.

U ljeto 1900. godine Stjepan Radić s obitelji preselio se u Zemun. Nije to učinio dobrovoljno, već mu je praško redarstvo po drugi put uručilo rješenje o tome da mora napustiti glavni češki grad. Naime, nakon što se Radić počeo isuviše često pojavljivati u javnom životu s brojnim kritički intoniranim tekstovima, netko se sjetio kako je još na snazi odluka redarstva iz 1894. godine kojom je on bio izbačen iz Praga i austrijskog dijela države. Stoga su odluku primijenili i ponovno ga prognali u njegovu domovinu.⁷⁴

Radić je odlučio poći upravo u Zemun, gdje je mogao "ostajući na hrvatskom tlu, [da] budem ipak na Balkanu, jer su se tada u Beogradu pripremali sudbonosni događaji". Odatle je mogao dopisivati u češke, francuske i ruske novine.⁷⁵ Stoga je i nastavio svoju korespondenciju s Hajnom. Njegovi financijski problemi postajali su sve teži. Primjerice, pisao je Hajnu da je unatoč očekivanju novca s tri strane, ostao bez ičega. Pitao se što treba misliti o tome, posebice jer se toplo i iskreno rastao sa svojim praškim prijateljima. "Ne mogu si to drugačije objasniti nego da Vas je susrela neka financijska katastrofa u pravom smislu riječi, ili to što ste mi obećali, niste učinili ozbiljno, te da se prema meni uopće ne odnosite ozbiljno. Ako je riječ o potonjem, molim Vas da mi to izravno i bez ikakva uvijanja napišete. Ukoliko je prva alternativa kriva tome što mi ništa ne dolazi, već biste me obavijestili. Pomišljam i na to da ste novac poslali, ali na pogrešnu adresu... ali u to ne vjerujem." Na kraju ovoga teškog pisma Radić ističe da ne mora valjda objašnjavati "s kakvim osjećajima i bolešću" piše gornje redke. Žena mu je loše, a i on sâm ima sve manje snage: "Ta i najsnažniji mora na kraju puknuti".⁷⁶ Novac je ipak dobio, te je već nekoliko dana kasnije zahvaljivao Hajnu. Nadao se da više neće morati pisati sličnim stilom kao posljednje pismo. Pitao je za adresu svog sinovca Pavla, te molio da ga se upozori na njegove radove. Hvalio je *Samostatnost* ("vrlo je dobra") i obećao da će svoju sudbinu potanje opisati kad bude imao vremena. I potpis ispod ovoga kratkog dopisa svjedoči da je Radić bio zadovoljan - potpisao se s "Vaš 'stary' Š. Rdć."⁷⁷

Budući da honorari ni nadalje nisu dospijevali na vrijeme, a i kad su napokon stigli, nisu dostajali za pristojan život, slične molbe su čest motiv u Radićevim dopisima i pismima Hajnu. Primjerice, potkraj listopada javljao mu je da dočekuje zimu bez komadića drva. Posuđivao je novac od znanaca, ali kad više nije mogao vratiti dugove, ostao je bez ičega. Pisao je bivšim kolegama u Beograd, čak i išao tamo, ali sve uzalud.⁷⁸ U studenom 1900. godine bio je prisiljen preseliti se u "najjeftiniji stan, koji smo ovdje mogli naći - samo da ne bude nezdrav".⁷⁹ Bilo mu je sve teže, a najteže mu je valjda padalo to što nema dovoljno informacija: "Ali vidim da je to moja sudbina. Niotkuda ne dobivam niti redka obavijesti, niti halera novca."⁸⁰

74) *Češi a Jihoslované v minulosti. Od nejstarších dob do roku 1918*, Academia, Praha 1975., str. 517.

75) S. Radić, "Moj politički životopis", *Politički spisi, govori i dokumenti*, n. dj., str. 47. - Ipak, njegovim se prijateljima Zemun i nije činio posve odgovarajućim mjestom. Primjerice, N. Fugger je smatrao "da je Zemun najmanje podesean, da bude polje za njegove eksperimente". - ANM, Poz. A. Hlaváček, N. Fugger - F. Hlaváček, [Zemun 1901.]

76) ANM, Poz. A. Hajna, S. Radić - A. Hajnu, Zemun 29.VIII.1900.

77) ANM, Poz. A. Hajna, S. Radić - A. Hajnu, Zemun 4.IX.1900.

78) ANM, Poz. A. Hajna, S. Radić - A. Hajnu, Zemun 24.X.1900.

79) ANM, Poz. A. Hajna, S. Radić - A. Hajnu, Zemun 14.XI.1900.

80) ANM, Poz. A. Hajna, S. Radić - A. Hajnu, Zemun 5.XII.1900.

O tome koliko je Radić tijekom svoga boravka u Zemunu bio povezan s češkom publicistikom, te koliko je bio osjetljiv na to što ga u Češkoj ipak pomalo zaboravljaju, svjedoči i činjenica da se žalio Hajnu kako mu *Hlas Národa* ne samo ništa nije platio, nego nije ništa niti objavio u posljednja tri tjedna. Prijetio se da će prestati surađivati s tim novinama, iako zbog svojih slavenskih stajališta takvu mogućnost žali, jer se one dosta čitaju u "ovim krajevima", pa bi se u njima mogao probuditi postojan interes za praktično provođenje slavenske uzajamnosti.⁸¹

S druge strane, zbog svoje suradnje u brojnim češkim listovima i časopisima Radić je imao stanovitih problema. Primjerice, Prokop Grégr, urednik *Národnih Lista*, optuživao ga je zbog suradnje s konkurentskim listovima, napose s *Hlasom Národa*, pa se Radić morao pravdati. Isticao je kako sve što čini, čini iz dva razloga: da što bolje "informira cijelu češku javnost o hrvatskim i jugoslavenskim odnosima sa stanovišta jugoslavenskoga narodnog jedinstva i sveslavenske uzajamnosti", te da osigura egzistenciju svojoj obitelji. Unatoč problemima ostao je nezavisan i nije želio niti u najkritičnijoj financijskoj situaciji postati "novinar-nadničar", već je držao do svog dostojanstva i starao se postati hrvatski i slavenski publicist i političar.⁸² Inače, suradnju s *Národním Listy* Radić je započeo u proljeće 1901. godine. Tome se nisu protivili niti Grégr (dapače, radiova se tome), niti Josef Holeček. Jedino su odbili da piše uvodnike, tražeći kraće članke o aktualnim događajima, te mu nisu mogli obećati stalni mjesečni honorar dok se ne nađe točan model njegove suradnje. Ipak, Grégru su u redakciji stalno prigovarali jer želi surađivati s Radićem, primjerice tvrdeći kako je on organizirao otpor studenata protiv *Národnih Lista* i nastupao kao njihov neprijatelj.⁸³ S vremenom se takav odnos popravio⁸⁴, pa je Radić dobivao pohvale od urednika "za gorljivost i susretljivo sudjelovanje" u radu novina. Doduše, nisu mu uvijek sve tiskali, pravdajući se gomilom materijala koja im leži na stolu i čeka na objavljivanje.⁸⁵

U *Hlasu Národa* rado su željeli objavljivati Radićeve članke, a urednik Edvard Baštýř upozoravao ga je neka ne piše duge tekstove zbog svoga vida.⁸⁶

U jesen 1900. godine Radić je namjeravao otputovati u Budimpeštu i tamo se obavijestiti o nekim izjavama mađarskih političara o češkom državnom pravu i o carskom reskriptu. Predložio je Hajnu, Sokolu i Klofáču da mu njihove novinske redakcije novčano pomognu putovanje i boravak od 5-6 dana. Zauzvrat, on bi napisao referat koji bi se mogao publicirati u češkim novinama. Isticao je da ga "zbilja neizmjereno smeta taj naš dilentantism u mađarskim stvarima, premda stalno osjećamo sudbonosni utjecaj mađarske bezćutnosti, koja naprosto ne bi mogla biti takva kad bismo imali zdrave (a može i iskrene) odnose s njihovim političarima".⁸⁷

U to je doba Radić pomišljao i na prestanak suradnje u češkim novinama. Tvrdio je da više neće pisati za *Radikalne Liste*, *Česku Demokracie* i *Hlas Národa*, te da će ostati suradnikom jedino *Samostatnosti*. Predlagao je da u tim novinama objavljuje u tri rubrike:

81) ANM, Poz. A. Hajna, S. Radić - A. Hajnu, Zemun 7.XI.1900.

82) Literární archiv pamatníkův národního písemnictví u Pragu (dalje: LAPNP), Poz. P. Grégra, S. Radić - P. Grégru, Zemun, 27.XI.1901. - *Češi a Jihoslované v minulosti*, n. dj., str. 517.

83) PAZ, Arhiv Stjepana Radića i Seljačke stranke, J. Třebický - S. Radiću, Prag, 2.IV.1901.

84) U pismu svojoj ženi iz Praga 26.VI.1901. Stjepan Radić piše kako se dogovorio s Grégrom za stalni honorar, koji će mu početi isplaćivati od srpnja. Uбудuće će mu slati novac čim nešto objave, a objavit će svaki dopis čim stigne. - B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, n. dj., I, str. 366.

85) PAZ, Arhiv Stjepana Radića i Seljačke stranke, J. Kuzman - S. Radiću, Prag, 17.X.1901.

86) PAZ, Arhiv Stjepana Radića i Seljačke stranke, E. Baštýř - S. Radiću, Prag, 17.VIII.1900.

87) ANM, Poz. A. Hajna, S. Radić - A. Hajnu, Zemun 29.X.1900.; 7.XI.1900.

1. inozemni obzor (oko 6 stranica rukopisa), 2. dopisi (također oko 6 stranica rukopisa), te "vijesti sa slavenskog juga" (oko 4 stranice). Za to je tražio stalan honorar od 40 kruna (zlatnika) mjesečno. "Ako to ne možete ili ne želite prihvatiti, posve napuštam žurnalističku djelatnost (barem u češkim novinama) i pisat ću isključivo za časopise, zapravo prevodit ću knjige i raditi na započetim cjelovitim djelima." Na takav ultimativan ton pisma Radića je navela golema suma od 275 zlatnika što su mu ih dugovale češke novine, a on nema "što staviti u usta, niti u čemu izaći na ulicu". S druge strane, ponavlja kako ga posebice boli takvo ponašanje njegovih čeških prijatelja, koji unatoč tome što ga dobro poznaju, šute i po mjesec dana i ne odgovaraju na njegova pisma.⁸⁸ Budući da mu je na ovo očajničko pismo Hajn brzo odgovorio, Radić mu već nakon nekoliko dana piše mnogo smirenije, iako i u novom dopisu naglašava da više neće surađivati s drugima.⁸⁹ No, problemi s honorarima i šutnjom onih od kojih je očekivao podršku, nastavljali su se i dalje. U drugoj polovici siječnja 1901. godine Radić je Hajnu iznova pisao oštrim tonom o tome kako prestaju njegovi "brižljivo njegovani odnosi s češkim tiskom", te kako prestaje pisati i za *Samostatnost*, kako je to već ranije učinio s drugi češkim novinama: "Činim to teška srca, ali sa sigurnom vjerom da ću na drugi način moći pridonositi zajedničkoj obrani i razvoju hrvatskog i češkog naroda".⁹⁰ Na to mu je pismo Hajn odmah odgovorio, ispričavajući se za dugu šutnju i obećavajući zaostale honorare. Žalio je zbog pogoršavanja odnosa među njima.⁹¹

Taj je odgovor natjerao Radića da napiše kako, unatoč tome što prekida suradnju sa *Samostatnosti*, nije izmijenio svoja stanovišta prema radikalno-naprednjačkoj stranci niti prema Hajnu, jednom od vođa te stranke. Dapače, kad ne bi bilo financijskih problema među njima, još bi bolje mogli surađivati negoli ranije. Radić je stoga obećavao kako će i ubuduće obavještavati Hajna o važnim zbivanjima na slavenskom jugu. Takvi dopisi bit će zapravo osobne informacije, ali će ih Hajn moći ponekad iskoristiti i za *Samostatnost*. Nadalje, u češkom prijevodu on će slati Hajnu važne političke "dokumente", adrese, programe i sl. Nudio je da će svojim znanjem i iskustvom uvijek biti na pomoći, a isto je očekivao i on od Hajna. "Tako bih dakle prestao biti samo suradnikom "Samost.", ali nikako iskrenim i postojanim prijateljem Vaše stranke, a da i ne govorim o svojim čuvstvima prema češkom narodu, koji - kao što dobro znate, smatram za najrazvijenijeg i najdoraslijeg člana velike slavenske zadruge, da ne kažem velike slav. obitelji."⁹²

Ipak, Radić nije odmah posve prekinuo suradnju s naprednjačkim glasilom. Novčane su ga poteškoće nagonile da povremeno i dalje piše u *Samostatnosti*, a od Hajna moli odgovore i novac. Dapače, objašnjavao mu je i nakanu da napiše djelo *Nova Francuska* u kojem bi na oko 10 araka opisao unutrašnje i vanjsko stanje te velike europske sile koja je podržavala slavenstvo. Molio je Hajna da izda tu knjigu za honorar od 25 kruna po tiskarskom arku. Ovaj mu je uzvratilo da može platiti 16 kruna, na što Radić nije htio pristati.⁹³

Korespondencija između njih dvojice postajala je nakon ovoga sve rjeđa. Potkraj 1902. godine Radić mu je javljao o svojoj knjižici *Slovanská politika v habsburgske monarchii* (*Slavenska politika u Habsburškoj monarhiji*). Čudio se što još nema niti jedne notice o

88) ANM, Poz. A. Hajna, S. Radić - A. Hajnu, Zemun 5.XII.1900.

89) ANM, Poz. A. Hajna, S. Radić - A. Hajnu, Zemun 12.XII.1900.

90) ANM, Poz. A. Hajna, S. Radić - A. Hajnu, Zemun 20.I.1901.

91) PAZ, Arhiv Stjepana Radića i Scijačke stranke, [A. Hajn] - S. Radiću, Prag, 23.I.1901.

92) ANM, Poz. A. Hajna, S. Radić - A. Hajnu, Zemun 31.I.1901.

93) ANM, Poz. A. Hajna, S. Radić - A. Hajnu, Zemun 4.IV.1901.; 14.V.1901.

tom djelu koje je smatrao vrlo važnim za slavenske narode u monarhiji, te molio Hajna da napiše "opširniji referat" o knjizi.⁹⁴

Stjepan Radić i "Ottuv Slovník Naučni"

U potrazi za načinom kako preživjeti u teškim materijalnim uvjetima samostalnog novinara i publicista, Radić je nudio i suradnju u *Ottovu Naučnom Slovníku*, enciklopediji koja je počela izlaziti 1888. godine u izdanju Jana Otta. Već od prvog toma u njoj su surađivali Armin Pavić, Franjo Rački, Tadija Smičiklas i Karel (Dragutin) Zahradnik iz Hrvatske. Kasnije se broj hrvatskih suradnika proširio.

Suradnik enciklopedije Karel Kadlec bio je suglasan uposliti Radića, dapače "vrlo bi se radovao tome, jer bi u *Slovníku* imali dobro pokriven jugoslavenski dio", ali mu je napominjao da su honorari u toj ediciji "vrlo skromni" - samo od 30 do 80 kruna na mjesec. Doduše, niti posao nije bio tako zamoran. Oduzima samo sat do sat i pol na dan. U enciklopediji su bili zainteresirani za biografije nekih jugoslavenskih pisaca, te stručne tekstove o jugoslavenskim odnosima. Kadlec je smatrao da Radić ima izvrsne predispozicije budući da mu je hrvatski materinji jezik, a ima i dosta dobre veze s domovinom. Upućivao ga je neka što prije napiše službenu ponudu izdavaču enciklopedije Ottu, koji ga je voljan prihvatiti.⁹⁵

O Ottovoj voljnosti da Radiću povjeri pisanje nekih natuknica za enciklopediju potvrđuje i Jan Třebický u svom pismu Radiću sredinom svibnja 1901. godine. Ispričavajući se što ne može sâm intervenirati kod Otta, poručivao mu je neka napiše Ottu sljedeće: 1. dočuo sam da trebate snage za jugoslavenski jug; 2. preporučam se, budući da za to imam sposobnosti; 3. mogu pisati iz svoga sadašnjeg prebivališta jer imam svoju vlastitu priručnu knjižnicu; 4. kao jedini uvjet molim pravilan mjesečni honorar (takav kakav mi predlažete, ali najmanje 30 kruna na mjesec); 5. mogu vam poslužiti i u drugim stvarima, kako vam je vjerojatno poznato iz mojih brojnih čeških članaka, brošura i spisa. Na taj način valja pisati odmah jer je teren za njegov angažman već pripravljen.⁹⁶

Radić nije dugo čekao. Odmah je pisao u Prag i ponudio suradnju. No, u enciklopediji su uvjetovali da se preseli u Prag, budući da bi tada mogao svaki dan dolaziti u redakciju, gdje ima mnogo enciklopedijskih izdanja koja uvijek valja konzultirati. Naravno, Radić to nije mogao prihvatiti. Kadlec mu je obećavao da će se u svakom slučaju naći nekakav posao za nj, i ukoliko ne može doći u Prag. Doduše, za to neće dobivati stalnu mjesečnu plaću, nego honorar s obzirom na veličinu priloga. Smatrao je da Radić može pisati biografije hrvatskih i srpskih pisaca i javnih djelatnika, te uopće članke koji se tiču hrvatskih i srpskih pitanja. Izrijekom je naveo kako će im trebati biografije na slovo N (poimence, Stojana Novakovića)⁹⁷, a potom i na ostala slova. I ne samo to, Kadlec je smatrao da bi Radić mogao pisati čak i članke o geografiji i povijesti Hrvatske i Srbije. Oko potonjeg bi se, doduše, morao dogovoriti s urednikom Primusom Sobotkom. Ponovio je kako bi on osobno bio "vrlo radostan kad bi tako osvjedočena snaga, kao Vi, bila dobivena u *Naučni Slovník*.⁹⁸

94) ANM, Poz. A. Hajna, S. Radić - A. Hajnu, Zagreb 28.XI.1902. (Pismo je napisano rukom Marije Radić, a Stjepan ga je Radić potpisao.)

95) PAZ, Arhiv Stjepana Radića i Seljačke stranke, K. Kadlec - S. Radiću, Prag, 11.V.1901.

96) PAZ, Arhiv Stjepana Radića i Seljačke stranke, J. Třebický - S. Radiću, Prag, 14.V.1901.

97) U pismu je dopisano sa strane da od hrvatskih biografija na slovo N zasad imaju samo biografiju Natka Nodila.

98) PAZ, Arhiv Stjepana Radića i Seljačke stranke, K. Kadlec - S. Radiću, Prag, 4.VI.1901.

Tako se u 18. tomu *Ottova Naučnog Slovnika*, koji je izašao 1902. godine, u popisu novih suradnika pojavilo ime Štěpana Radića, "novinara u Zemunu". Ispod članaka koje je napisao, potpisivali su ga slovom "-d-". Napisao je opširnu biografiju Stojana Novakovića, a potom Dositeja Obradovića, te druge članke.

Kad je dvije godine kasnije izlazio 21. tom (slovo R), u njemu je objavljen kratak životopis hrvatskog publiciste i političara Stjepana Radića.

Dvije Radićeve knjige: "Moderna kolonizacija" i "Slaveni i Slovanská politika v habsburgské monarchii"

Godine 1901. Stjepan Radić je iskoristio sokolski slet, pa je ponovno bio u Pragu. Predsjednik Slavenskog kluba i starosta Češkog sokola Josef Scheiner zvao ga je da održi predavanje "na bilo koju temu", od predloženih, te obećavao putne troškove u visini od 50 kruna.⁹⁹ Radićevi su odnosi s Česima općenito nadalje bili čvrsti, ali je sve lošije stajao sa svojim bivšim prijateljima iz naprednjačkog pokreta.¹⁰⁰ U to je doba bio u sve boljim odnosima s predstavnicima radikalnog slavenstva, primjerice s Dimitrijem N. Vergunom, u čijem je časopisu *Slavjanskij vijek* surađivao.

U jesen 1901. godine Jan Třebický mu je u ime Literarnog odbora Trgovačkog društva *Merkur*, čiji je bio član, nudio da napiše knjigu o kolonizaciji. Molio ga je da odgovori na ovu ponudu, te napiše podroban prijedlog i kaže do kada bi takva knjiga mogla biti gotova. U svojoj je ponudi Třebický nesustavno naveo što ih, zapravo, zanima: pojam kolonizacije i kratak povijesni pregled velikih kolonizacijskih snaga velikih naroda (Engleza, Španjolaca i Nizozemaca), kolonizacijska djelatnost Nijemaca, novija kolonizacijska djelatnost Francuza, te u suprotnosti s gornja dva primjera - bijedni položaj Austro-Ugarske, koja gubi staro a ne nalazi novo tržište. Budući da bi knjigu izdalo trgovačko društvo u svojoj narodnogospodarskoj biblioteci, valjalo bi izbjegavati poglavlja o isključivo političkoj problematici.¹⁰¹

Po svom običaju, Radić je prihvatio tu ovu ponudu, a već ljeti 1902. godine ispričavao se za kašnjenje. Iz Praga su mu odgovorili kako potpuno shvaćaju probleme s kojima se susreće (bila mu je bolesna žena, a uz to se Radić, zbog govora tijekom protusrpskih demonstracija u Zagrebu, našao u zatvoru) i prihvaćaju odgodu predaje rukopisa. Očekivali su da će osobno donijeti rukopis u studenom.¹⁰²

Iako je nakon protusrpskih demonstracija u rujnu 1902. godine Radić bio u zatvoru, mogao je raditi na toj knjizi. Dapače, imao je ideje za nova putovanja i molio članove Literarnog odbora Trgovačkog društva *Merkur* da mu pomognu oko plaćanja troškova, ali su oni tu molbu odbili.¹⁰³

Na koncu je napisao knjigu, ali je nije objavio u Češkoj, nego u Hrvatskoj u izdanju Matice hrvatske. Ta je knjiga, pod naslovom *Moderna kolonizacija i Slaveni*¹⁰⁴, dobila nagradu zaklade grofa Draškovića. U predgovoru je Radić napomenuo da se za probleme

99) PAZ, Arhiv Stjepana Radića i Seljačke stranke, J. Třebický - S. Radiću, Prag, 14.V.1901. - Třebický je naveo kako je sâm Scheiner namjeravao službeno pisati Radiću, ali je zbog bojazni da se stvar ne oduži, zamolio njega - Třebickog - da to uradi.

100) *Češi a Jihoslované v minulosti*, n. dj., str. 518

101) PAZ, Arhiv Stjepana Radića i Seljačke stranke, J. Třebický - S. Radiću, Prag, 6.X.1901

102) PAZ, Arhiv Stjepana Radića i Seljačke stranke, Literární Odbor Obchodnického Spolku "Merkur" - S. Radiću, Prag, 22.IX.1902.

103) PAZ, Arhiv Stjepana Radića i Seljačke stranke, Literární Odbor Obchodnického Spolku "Merkur" - S. Radiću, Prag, 4.X.1902.

104) S. Radić, *Moderna kolonizacija i Slaveni*, Matica hrvatska, Zagreb 1904.

suvremene kolonizacije zainteresirao tijekom pohađanja seminara Komparativna kolonizacija na Slobodnoj školi političkih znanosti u Parizu, pa je poželio svoje znanje prenijeti i u Hrvatsku. Nije spominjao poticaje iz Češke da napiše knjigu o toj temi.

Kad je 1902. godine u Pragu objavio svoju raspravu *Slovanská politika v habsburgské monarchii*¹⁰⁵, Radić je već bio pripravan na razlaz s bivšim prijateljima iz vremena studija. Knjigu je napisao još u proljeće 1901. godine u Zemunu, ali nije odmah bila objavljena. Zbog tog "nagloga duševnog prevrata" posebice mu je zamjerio František Hlaváček.¹⁰⁶

Tri i pol godine kasnije svoju je raspravu Radić u prijevodu na hrvatski jezik objavio u petom godištu časopisa *Hrvatska misao*, te kao zasebnu knjižicu u vlastitoj nakladi u Zagrebu.¹⁰⁷ Hrvatsko izdanje donekle se razlikuje od češkog izvornika. Izostavljena su dva uvodna poglavlja - "O općim uvjetima slavenske politike" i "Rascjep među inteligencijom i pukom u zapadnoj Europi i u slavenskih naroda", dok su na kraju dodani poglavlje "Slavenska politika u Hrvatskoj" i "Dodatak", u kojem je popis Radićevih radova "u duhu slavenske politike".

Svom je djelu namijenio višestruku zadaću: da pobudi interes za slavensku politiku, da dade točan okvir slavenske političke uzajamnosti, te da upozori slavenstvo na njegovu "veliku povjestnu zadaću".¹⁰⁸

Radić je ponavljao odavno poznatu tezu, koja niti nije izvorno njegova, o tome da slavenski narodi ne djeluju zajedno, a njihovi protivnici to čine, pa su jači. Stoga je nužno da austrijski Slaveni napokon razrade zajednički program i na temelju njega započnu organiziranu djelatnost (21). Zahtijevajući apsolutnu neutralnost habsburške države ("da Habsburška monarkija ni u kojem slučaju, ni pod kojom izlikom ne započinje navalnoga rata", 26), te naglašavajući pogibeljnost postojećih dualističkih granica, Radić predlaže njezinu podjelu na pet državnih teritorija na temelju povijesnih, narodno-gospodarskih i kulturnih individualnosti: češki, galički, ugarski, hrvatski i alpski. Podrobno je objasnio razloge zašto valja formirati upravo tih pet država.

Budući da Slaveni govore različitim jezicima, u međusobnoj bi komunikaciji trebali prihvatiti češki jezik. Upravo je na jezičnom polju slavenska politika pretrpjela mnogo iskušenja i poraza, smatra Radić, te ističe kako je bilo ideja da se ruski uzme kao "politički slavenski posredovni jezik". Odbacuje ih zbog više razloga: političkih (ne bi ga prihvatili ni slavenski narodi, a neslavenski bi u tome vidjeli najveću političku i narodnu pogibelj), praktičnih (ne bi se mogao udomačiti jer bi ga se učilo samo iz knjiga), te kulturnih i moralnih (neruski Slaveni ne smiju doći u podređen odnos prema Rusima). Također, iz sličnih razloga kao općeslavenski jezik u Austro-Ugarskoj ne može se uzeti ni poljski ili ukrajinski, napose jer bi ruska vlada i ruski narod u tom vidjeli proturuski čin (44). S druge strane, ni južnoslavenski jezici ne odgovaraju namjeni da neki od njih bude zajednički politički jezik ostalim Slavenima u monarhiji. Stoga preostaje samo još češki, zapravo "češkoslovački". Radić napominje da ne uzima češki jezik kao posredovni politički jezik

105) Š. Radić, *Slovanská politika v Habsburgské monarchii*, Nakladem vlastním, V Praze 1902. - Knjiga c stajala 1,50 kruna. Tiskana je u tiskari E. Grégra. Primjerak koji se čuva u NSK u Zagrebu nosi pečat "Fr. Hovorka, knihkupčevti v Praze Žitna ul."

106) F. Hlaváček, n. dj., str., 21

107) *Hrvatska misao*, V (1905.-1906.), str. 19-34, 65-81, 129-144, 193-208, 266-277; *Slavenska politika u Habsburškoj monarkiji*, Zagreb 1906. - Posljednji rad na temu ovog Radićeva djela napisao je Stjepan Matković, "Videnje Stjepana Radića o preobražaju Habsburške monarhije (1905.-1906.)", *Časopis za suvremenu povijest*, 25 (1993.), br. 1, str. 125-139.

108) Svc navode preuzimam iz S. Radić, *Slavenska politika u Habsburškoj monarkiji*, n. dj. - Broj stranice nalazi se u zagradi.

Slavena u habsburškom carstvu samo zato što ostali jezici ne zadovoljavaju potrebama. Dapače, češki jezik ima niz pozitivnih prednosti nad ostalima: 1. Česi i Slovaci najbrojniji su narod u cijeloj monarhiji; 2. u Beču živi velik broj Čeha; 3. brojna su naselja čeških i slovačkih kolonizatora po Hrvatskoj i Ugarskoj; 4. u svim većim galičkim i "jugoslavenskim" gradovima brojna je češka inteligencija (45). Osim toga, kulturni i moralni razlozi također govore u prilog češkog: "Česi su jedini slavenski narod, koji je prema svim Slavenima nepristran, ili pučki rečeno, koji sve Slavene jednako voli. - Zatim su Česi najnapredniji slavenski narod u politici u obće, a u pravom liberalizmu napose." Tu je i razvijeno novinstvo, znanstveni, umjetnički i uopće kulturni napredak, te visok stupanj gospodarskog razvoja (46). Dakle, češki bi trebao postati zajednički slavenski jezik na jedinstvenom carevinskom vijeću, zajedno s njemačkim i mađarskim. Sva bi tri jezika imala biti posve ravnopravna, a Rumunji i Talijani birali bi neki od njih za svoju uporabu. Nadalje, Slaveni moraju postići sljedeće: da vladar savršeno ovlada češkim jezikom i u kontaktu sa slavenskim zastupnicima govori, piše i koristi se njime, da se od svakog veleposlanika i konzula zahtijeva poznavanje nekog slavenskog jezika, da češki dobro znaju svi časnici čina višeg od pukovnika, da u svim zajedničkim institucijama češki bude posve ravnopravan s njemačkim i mađarskim, da na novcu s jedne strane bude češki i francuski, a s druge njemački i mađarski tekst. Sve tri slavenske državne vlade (galička, češka i hrvatska) kontaktirale bi sa središnjim uredima na češkom jeziku (47).

Prema Radićevu prijedlogu, Habsburška monarhija ima trostruku zadaću: da čuva građanske slobode, da jamči narodnu ravnopravnost, te da svojim narodima pruža materijalno blagostanje kakvo ne bi dostigli kao mali narodi i države (55). Stoga bi se i središnji parlament (Radić ga naziva carevinskom delegacijom) sastojao od tri dijela: zastupnici svih pet državnih sabora izabrani na općim izborima, zastupnici trgovačko-obrtničkih i agrarnih komora, narodni zastupnici izabrani od pripadnika cijelog naroda u carevini (56).

Beč bi, prema Radićevu prijedlogu, ostao zaseban carevinski teritorij, te ne bi pripadao niti jednoj od pet država. Svoju općinsku upravu i kulturne institucije uredio bi u suglasju s narodnosnim odnosima, te svom središnjem carevinskom karakteru (57).

Zbog svega gore navedenog, naziv države Austro-Ugarska nezakonit je i netočan, pa ga valja zamijeniti nazivom *Podunavski savez država i naroda* (58).

Sâm je Radić svojim prijedlozima postavio mogućan prigovor da zahtijevaju "odviše zamršen politički program, i da se taj program ne može nikada ostvariti radi historijske razcjepkanosti slavenskih naroda" (67). No, budući da su sporovi među slavenskim narodima nastali zbog nepostojanja nacionalne svijesti i slabe političke naobrazbe pojedinih naroda, oni će prestati nakon što se do kraja razvije slavenska nacionalna svijest kao "viši pojam" nad posebnom češkom, hrvatskom, poljskom ili kojom drugom. Ovaj je program doista zvučao utopijski, a Radić je - valjda pod snažnim francuskim utjecajem - posve krivo procijenio razvoj narodnosne ideje. Tvrdio je kako je upravo dezorganizacija Slavena "glavni uzrok pokvarenosti i nasilnosti" velikog broja njemačkih i mađarskih političara, te prijetio kako će 20 milijuna Slavena s jedinstvenim programom onemogućiti i dualizam i dotadašnju politiku prema sebi. Slavensku uzajamnost treba prenijeti iz pjesama u političke programe i stvarni život. No, to nije bilo moguće učiniti. Svaki je slavenski narod već imao zaseban put političkog, društvenog i kulturnog razvoja, te nikakvo ujedinjenje u nekakav jedinstveni slavenski narod nije više uopće bilo ostvarivo.

U posljednjem poglavlju - već sam istaknuo da je ono u hrvatskom izdanju knjige dodano - Radić govori o slavenskoj politici u Hrvatskoj. Navodi neke elemente političkog

programa svoje nedavno osnovane Hrvatske pučke seljačke stranke, te polemizira s *Novim Srbobranom* koji je napao taj program. Iako je tvrdio kako su Hrvati i Srbi "jedan narod", a svi južni Slaveni "jedna narodna i gospodarstvena cjelina", Radić je čvrsto stajao na pozicijama hrvatskoga državnog prava, te isticao kako "svaki Hrvat treba da vodi najprije državnopravnu politiku, tj. da nikada svoje domovine ni u misli ne ponizi bilo na magjarsku, bilo na austrijsku, bilo na čiju drugu pokrajinu, budući si vazda živo svjestan toga, da Hrvatska nikad nije ni na čas izgubila glavnih obilježja svoje državne samostalnosti i svoje političke osebnosti" (73-74).

Hrvatski napredak u prosvjeti, kao i oslobođenje od gospodarske zavisnosti o Nijemcima i Mađarima, Radić je povezivao s političkim oslobođenjem zapadnih Slavena, napose Čeha i Poljaka. U Pragu i Varšavi gledao je "glavne utvrde proti njemačkoj bujici" (75). Također, smatrao je da Hrvati i južni Slaveni uopće moraju biti u međunarodnoj politici bezuvjetno na strani Rusije, čak i bez obzira na oblik vladavine u toj zemlji.

U ovom je pravcu Radić sa svojim suradnicima djelovao u HPSS-u. Tijekom 1905. godine održali su stotine sastanaka sa seljacima i objašnjavali im svoje poglede na slavenstvo i slavensku politiku u habsburškoj državi. Ta je politika bila u temeljima programa Hrvatske pučke seljačke stranke.

Radićev su tekst, napose zbog njegova austroslavizma i federalizma, češki naprednjaci žestoko kritizirali. Doduše, odmah nakon njegova izlaska nije bilo niti "puke bibliografske bilješke", pa je Radić molio Hajna neka nešto napiše.¹⁰⁹ Mjesec i pol dana kasnije, u siječnju 1903. godine, u *Samostatnosti* je izašla kritika njegove knjige. Ne osporavajući mu ni na trenutak originalnost koju je pokazao u *Slovanskoj politici*, recenzent smatra kako je Radićev program "neostvariv, pa stoga i nepraktičan, nepolitički". Prigovara mu da češki preporodni program nije slavenski, nego državnopravni, te da će Česi tek nakon što ostvare svoju državu moći pomagati ostalim Slavenima, napose Slovacima.¹¹⁰

František Hlaváček tvrdio je kasnije kako je Radićeva knjiga u Češkoj izazvala "ogromnu senzaciju, odlučan otpor i naprosto osudu". Budući da zbog cenzure nije bilo moguće iskazivati otvorenu kritiku u časopisima i novinama, mnogo se oštrije o Radićevu djelu govorilo na različitim tribinama i javnim skupovima. Naprednjaci su posve odbacili njegove ideje, dapače "trenutno su prekinuli svaki politički odnos s Radićem" i odbili mu ubuduće tiskati bilo kakav prilog u svojim novinama, jednako kao i pokušaje oglašavanja njegove knjižice. Ostale češke novine i časopisi, osim *Osvěte* i *Slovanskog přehleda*, također su prestale objavljivati Radićeve tekstove.¹¹¹ U *Slovanskom přehledu* Radićeva je knjiga pohvaljena, ali s ogradom da je "daleko zašla iza granica stvarnih odnosa; taj se plan jedinstvene slavenske politike ne može prihvatiti".¹¹²

Unatoč kritikama zbog ove knjige Radić je zadržao nekakve odnose s Česima, napose sudjelujući na kongresima slavenskih novinara Austro-Ugarske, gdje je ponekad igrao zapaženu ulogu. Namjeravao je otići u proljeće 1903. godine u Češku uoči šestog kongresa slavenskih novinara u Plzeňu i zadržati se dulje vrijeme, napose u Pragu. Tada će održati niz povjerljivih sastanaka i podrobno raspraviti o toj svojoj knjizi, koju je smatrao temeljem svoje buduće javne djelatnosti.¹¹³

Kad je na početku 1904. godine ponovno došao u Češku, policija ga je pratila smatrajući

109) ANM, Poz. A. Hajna, S. Radić - A. Hajnu, Zagreb, 28.XI.1902.

110) m., "Slovanská politika v habsburské monarchii", *Samostatnost*, 7.1.1903.

111) F. Hlaváček, n. dj., str. 23-24

112) ch., "Štěpán Radić: Slovanská politika v habsburské monarchii", *Slovanský přehled*, IV (1903.), str. 339.

113) ANM, Poz. A. Hajna, S. Radić - A. Hajnu, Zagreb, 28.XI.1902.

ga opasnim panslavističkim agentom.¹¹⁴ Tijekom tog boravka održao je u Pragu, Plzeňu i Češkom Brodu između 19. i 21. veljače tri predavanja: o problemu malog naroda u suvremenoj svjetskoj centralizaciji, o slavenstvu prema nijemstvu i međusobnim slavenskim odnosima, te o najuspješnijim sredstvima za slavensku kulturnu i državno-pravnu politiku, u kojima je razlagao svoje ideje o slavenskoj politici Austro-Ugarske. U tekstu o predavanjima, objavljenom u *Hrvatskoj Misli*,¹¹⁵ Radić je naglašavao kako je “sva tri puta naišao na toliko i takvo razumijevanje” da se odlučio predočiti svojim čitateljima opširan izvještaj, zapravo tekstove svojih izlaganja i opis rasprava vođenih nakon izlaganja.

Pred češkom je publikom ponavljao neke svoje već otprije poznate stavove, primjerice da je Slavenima nužno da se međusobno bolje upoznaju, te da vode zajedničku politiku. Za međusobne odnose slavenskih naroda izvan Rusije posebice su važne sljedeće tri stvari: odnos Čeha prema Slovancima, odnos Hrvata prema Srbima, te češka politika prema Beču i Budimpešti. Govoreći o prvom, Radić poučava Čeha kako bi se prema Slovancima trebali odnositi slično kao Hrvati prema Slovencima, tj. ne siliti ih na prihvaćanje češkog jezika, nego raditi na tome da jedni druge razumiju. Da bi se neruski Slaveni složili i oslobodili se političke i svake druge potčinjenosti, valja im prihvatiti češki jezik kao politički posredovni jezik, te češko političko vodstvo. Uistinu nije moguće da sami Hrvati ili sami Česi promijene unutrašnje uređenje Austro-Ugarske, nego samo svi Slaveni zajedničkom politikom “jer smo i brojem i prostorom većina i jer smo najsposobniji i najspremniji, da svu svoju politiku prodahnemo modernim elementima”.

Ocjenjujući ulogu ostalih Slavena u hrvatsko-srpskom sporu, Radić je isticao da ne može biti obrazovana Slavena koji bi u tome zadržao neutralan stav¹¹⁶, a posebnu je kulturnu zadaću među Hrvatima namijenio Česima i Poljacima.¹¹⁷ Česi su najkulturniji slavenski narod, vrlo su napredni u svakom pogledu, a osim toga prednjače u slavenskoj uzajamnosti. Skromni su, čak toliko da im pojedinci to prigovaraju kao manu i tvrde da su “slavenski židovi”. To nije točno jer je upravo skromnost slavenska vrlina. Budući da su Česi imali blagotvoran utjecaj na Hrvate tijekom narodnog preporoda i kasnije, te zbog svih njihovih vrlina, oni “imadu pravo i dužnost, da hrvatsku inteligenciju podsjetu, da se toliko ne razmeće sa svojom kulturom, s moralom, s otmjenošću i slavenskom uzajamnošću”.

Radićevo djelovanje na popularizaciji češkog jezika, povijesti i kulture u Hrvatskoj

Stjepan Radić prihvatio se 1895. godine složenog i teškog pothvata - da napiše i izda rječnik i gramatiku češkoga jezika na hrvatskom. U tome mu je pomagao i brat Antun, koji je prepisivao tekst i priredio ga za tisak. Budući da mu se učinilo kako je Stjepan uložio prevelik trud za samo 1 krunu (cijena navedena u pozivu na pretplatu), dao je tiskati posebno gramatiku i čitanku, a posebno rječnik. Dotadašnji pretplatnici trebali su dobiti obje knjige po uplaćenju cijeni, dok je za nove pretplatnike, odnosno kupce svaka knjiga stajala po 1 krunu.¹¹⁸ Tijekom rada na gramatici Radić je dobivao brojne izraze podrške od svojih čeških i hrvatskih prijatelja, ali i od posve nepoznatih ljudi koji su mu se javljali nakon

114) *Češi a Jihoslované v minulosti*, n. dj., str. 519

115) S. Radić, “Za slavensku politiku u Češkoj i Hrvatskoj”, *Hrvatska Misao*, III (1903.-1904.), str. 327-356.

116) S. Radić, “Uloga ostalih Slavena u hrvatsko-srpskom sporu”, *Hrvatska Misao*, III (1903.-1904.), str. 65-68.

117) “Kulturna zadaća Čeha i Poljaka među Hrvatima”, *Hrvatska Misao*, III (1903.-1904.), str. 68-72.

118) B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, n. dj., I, str. 161, 164 i 165.

objave oglasa za pretplatu.¹¹⁹ Podršku su mu davali i kolege obraćajući se na sve više škole u Hrvatskoj da pomognu u prikupljanju pretplatnika. Objavili su i opsežan poziv na pretplatu u učiteljskom časopisu *Napredak*.¹²⁰

Na početku 1896. godine iz tiska su izašle dvije knjižice džepnog formata: *Slovnica i čitanka češkoga jezika*, te *Rječnik češkoga jezika za Hrvate*. Obje su tiskane u Dioničkoj tiskari u Zagrebu na trošak autora - Stjepana Radića. Naklada im je bila po 2000 komada, a rasprodala se nakon nekoliko godina.¹²¹

U prvoj je knjizi Radić dao kratku gramatiku češkoga jezika, te izabrane tekstove za učenje jezika. Prevodio je samo one riječi koje su hrvatskom čitatelju bile nepoznate. Čitanka se sastoji od četiri dijela. U prvome su kratki tekstovi za djecu,¹²² drugi sadrži tri teksta iz "Glavnog kataloga Čehoslovačke etnološke izložbe u Pragu", treći čine Masarykovi filozofsko-politički članci,¹²³ dok u četvrtom dijelu Radić donosi književne tekstove najvećih čeških književnika svoga doba: Vrchlickog, Čecha, Nerude, Erbena, Karoline Světle i dr.¹²⁴ U prvih nekoliko tekstova čitatelj se trebao upoznati s najnužnijim češkim riječima. Neke je Masarykove tekstove Radić preuredio, odnosno izostavio je dijelove u kojima Masaryk kritizira polemike među staročesima i mladočesima. S jedne strane nije želio hrvatske čitatelje opterećivati češkim političkim sporovima (stoga ni nije uzeo ništa iz Masarykova djela *Naše nynejší krise*), dok se s druge strane sâm htio zaštititi pred hrvatskom javnošću. Smatrao je da bi ga - bez obzira što je riječ o tuđem tekstu - pravaši proglasili "obzorašem", a obzoraši bi ustvrdili da podržava naprednjačka stanovišta.¹²⁵

Antun Radić bio je kritičan prema bratovu djelu. Pisao mu je kako mu se u čitanci "koješta ne sviđa", ali je pobliže naveo samo to da ne shvaća zašto se u njoj našla Nerudina pjesma o vjerovanju u Slavenstvo.¹²⁶

U *Obzoru* je, pak, Radić doživio pohvale i iskrene čestitke. Obrazovani Hrvati osjećaju potrebu za učenjem češkog jezika, pisale su te novine, posebice sada "kad se je česka knjiga tako bujno razvila: kad česki narod u intenzivnosti rada nadkriljuje sve ostale narode; kad je on na čelu slavenske duševne zajednice u monarkiji", a mladi je autor - inače poznat "radi svoje patriotske vatre" - ovim djelom odgovorio na te potrebe. Knjiga nije skupa i trebali bi je nabaviti svi (valjda čitatelji *Obzora*), jer svatko u njoj može naći nešto za sebe.¹²⁷

Iako je svoj *Rječnik* Radić namijenio Hrvatima, u predgovoru je istaknuo kako će se njime manje moći poslužiti i Česi koji bi htjeli naučiti hrvatski.¹²⁸ Knjižica sadrži i popis riječi koje u hrvatskom i češkom jednako ili slično glase, a drugo znače, te popis vlastitih imena i zemljopisnih pojmova. Radić je izostavio one riječi koje jednako ili slično zvuče i

119) B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, n. dj., I, str. 148; II, 680 i dr.

120) "Poziv na pretplatu za češku slovnice", *Napredak*, 36 (1895.), str. 702-703.

121) S. Radić, *Češko-hrvatska slovnica s čitankom i s češko-hrvatskim diferencijalnim rječnikom*, Tisak Dioničke tiskare, Zagreb 1902.

122) Radić ih je preuzeo iz *Prostych obrázků* F. Hrnčífc.

123) Radić se o šest tekstova priređenih prema Masarykovu *Češkom pitanju*: Devet metodoloških pravila kojima se T. G. Masaryk ravna pri prosuđivanju i studiju naroda, napose slavenskih; Dobrovský; Slaven i rodoljub; Pučkost; Machiavelizam i rad; Sporovi i borbe posljednjih godina.

124) U čitanku je Radić namjeravao uvrstiti i nekoliko svojih pisama Mariji Dvořák: "U tu čitanku mislim uvrstiti - ako i ti pristaneš - i nekoliko listova, što sam ih tebi pisao s komentarom." B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, n. dj., I, str. 235.

125) ANM, Poz. F. Hlaváčcka, S. Radić - F. Hlaváčcku, Bjelovar 19.III.1896.

126) B. Krizman, *Korespondencija Stjepana Radića*, n. dj., I, str. 165.

127) "Slovnica i čitanka češkoga jezika", *Obzor*, 27.II.1896.

128) O ovoj Radićevoj djelatnosti pisao je praški *Čas*, pozivajući Čehe neka se pretplate i time pomognu izdavanju rječnika. - *Čas*, 17.VIII.1895.

glase u oba jezika, onomatopejske riječi, kao i strogo tehničke, znanstvene i stručne pojmove.

Nekoliko godina kasnije Radić je u predgovoru drugom izdanju svoje gramatike s čitankom i rječnikom zadovoljno tvrdio kako je rasprodana naklada prvog izdanja "svakako vanredno utješljiv pojav i najbolji dokaz, da u hrvatskom đaštvu i u mlađoj inteligenciji uopće imade prvoga smisla za istinsku slavensku uzajamnost".¹²⁹ Novo je izdanje bilo bitno promijenjeno - gramatika je prerađena i dopunjena, jednako kao i rječnik, dok je u čitanku Radić stavio neke svoje tekstove koje je ranije objavljivao u češkim novinama i časopisima. Ostavio je svih 20 tekstova za djecu koji su se nalazili u prvom izdanju, u drugom je dijelu ostavio jedan tekst iz kataloga izložbe, kao i jedan Masarykov tekst (o Dobrovskom). Ostale je Masarykove tekstove i književne tekstove što ih je imao u prvom izdanju jednostavno izostavio. Te promjene pokazuju kako je Radić bio prvenstveno političar, a ne lingvist, pa se u izboru tekstova ravnao prije svega svojim političkim simpatijama i nesimpatijama. U to se doba već uvelike nije slagao s Masarykom i ne začuđuje da ga je izbacio iz novog izdanja čitanke.

Opravdavajući objavljivanje vlastitih tekstova, Radić je u predgovoru istaknuo kako je imao dvostruki cilj: uvjeriti hrvatske čitatelje da češki listovi rado prihvaćaju tekstove na slavenske teme, te da u Hrvatskoj prikaže barem dio svoga publicističkog rada "koji je danas gotovo sav na češkom jeziku radi uzroka, što ih ovdje ne marim spominjati".¹³⁰

Obećao je da njegov rad na populariziranju češko-hrvatske, a potom i slavenske uzajamnosti neće na tome završiti, nego da će i nadalje sabirati građu za potpunu češko-hrvatsku hrestomatiju i antologiju kao i za potpuni razlikovni hrvatsko-češki rječnik. U tome je bio spreman prihvatiti pomoć svojih čitatelja, pa ih je pozvao na suradnju. Osim toga, predložio im je da praktično vježbaju češki u razgovorima s Česima koji žive u Hrvatskoj, te da se svatko tko ozbiljno prouči njegovu slovnice s čitankom, pretplati na barem jedan češki list.¹³¹ Popis glavnih čeških novina i časopisa te njihovu kratku ocjenu dao je Radić u dodatku na kraju knjige. Od časopisa naveo je *Slovanský Přehled* (ocijenio ga je kao "najbolju smotru"), *Osvětu* (za koju je ustvrdio da je unatoč tome što je smatraju staročeškim časopisom, to u stvari "prava narodna češka i slavenska smotra"), *Česku Revue*, te *Kroniku* ("najjeftiniji mjesečnik"), dok je za neke čisto književne časopise istaknuo da o njima ne može suditi jer ih ne čita. Po njegovoj je ocjeni najbolji češki tjednik u to doba bilo *Slovo* (to je "ozbiljni pokušaj narodno-gospodarskoga i kulturno-političkoga rada na nestranačkoj osnovi s naprednim slavenskim programom"). Od dnevnih novina posebno je istaknuo staročeški *Hlas Národa* i mladočeške *Národní Listý*. Na kraju svoga kratkog prikaza čeških časopisa i novina Radić je naveo i šest ženskih listova. Češko je novinstvo bilo na znatno višem nivou negoli hrvatsko, isticao je Radić i tvrdio kako češki listovi mogu biti poučni za Hrvate. Najveće pohvale češkoj štampi uputio je zbog toga što se nije dala podčiniti i "nijedno bečko ministarstvo nije imalo dovoljno novaca, da ju kupi", i zbog redovitih i visokih ("pristojnih") honorara.¹³²

Na kraju predgovora za svoju knjigu Radić je pozvao hrvatske učenike da čim prije posjete Češku: "Što duže ostanu među Česima, i što dublje proniknu u sav češki život, to će bolje razumjeti, zašto sam ovu knjižicu napisao s tolikim marom i ljubavlju. A ne samo da će razumjeti, nego će se odmah prijaviti za treće izdanje".¹³³

129) S. Radić, Češko-hrvatska slovnica, n. dj., str. I.

130) S. Radić, Češko-hrvatska slovnica, n. dj., str. I.

131) S. Radić, Češko-hrvatska slovnica, n. dj., str. II.

132) S. Radić, Češko-hrvatska slovnica, n. dj., str. 145-147.

133) S. Radić, Češko-hrvatska slovnica, n. dj., str. II.

Treće izdanje pojavilo se 1911. godine u vidu školskog priručnika.¹³⁴ Bilo je to najobimnije Radićevo djelo o češkom jeziku. Njime su obuhvaćeni i gramatika (str. 1-185), i čitanka (186-291), i pravopisni rječnik (292-389), te rječnik neobičnijih vlastitih imena (390-391) i zemljopisni rječnik (391-394). U čitanci je Radić donio tekstove raspoređene u četiri teme: 1) Bog i ljudi. Odgojno štivo; 2) Zavičaj i domovina; 3) Narod i narodnost; 4) Izabrane pjesme iz najnovije češke antologije. U prvom je dijelu ukupno 21 kratak tekst poznatih čeških književnika, pa čak i Turgenjeva i Tolstoja, te narodne priče. Drugi je dio podijeljen na dva odjeljka: zemljopis i povijest. Najzastupljeniji autori su Josef Kořenský i Alois Jirásek. Tekstove trećeg dijela čitanke pisao je sâm Radić, iako to nije naglasio. U njima je orisao portrete najvećih čeških preporoditelja. U odnosu na prvo izdanje čitanke iz 1896. godine, u ovome nema Masaryka - niti kao autora, niti kao zaslužnoga češkog djelatnika. Razlike među Radićevom i Masarykovom politikom i ideologijom bile su prevelike, da bi Radić mogao u izbor tekstova na češkom jeziku uvrstiti nešto Masarykova. U četvrtom dijelu svoje čitanke Radić je objavio 14 pjesama preuzetih iz antologije *Česka Lyra*, što ju je sastavio František Prochazka. Za razliku od prve čitanke, u ovoj nema Vrchlickog, Čecha, Nerude, Erbena i drugih poznatih pjesnika. Uvršteni su mlađi (i manje poznati) pjesnici. Također, Radić nije uvrstio niti jedan prozni tekst lijepe književnosti.

U uvodnom tekstu za svoju vježbenicu Radić je objasnio zašto je odustao od primjene nove metode za učenje stranih jezika, naime da se strani jezik uči onako kako jezik uče djeca. Razlog tome našao je u činjenici što su slavenski jezici međusobno toliko slični, da se svaki "možemo smatrati samo nešto udaljenijim narječjem jednoga te istoga sveslavenskoga jezika". Potom je objasnio način kako se služiti njegovom knjigom. Na kraju je naveo što mu je bilo od pomoći u sastavljanju vježbenice: njegovo neprekinuto 18-godišnje iskustvo u češkom jeziku, potom Gebauerova gramatika i školski priručnici, te različiti rječnici, velik broj čeških školskih knjiga, napose čitanki. Ne manje važna bila je uloga njegove žene - školovane i ispitane češke učiteljice.

U *Hrvatskoj Misli* Radić je 1906. objavljivao u nastavcima priručnik "Jak se Čech brzo nauči chorvatsky? Kako će se Čeh brzo naučiti hrvatski?". Potom su te konverzijske vježbe otisnute i kao knjižica u tiskari Mile Maravića.¹³⁵ Koštale su samo 50 novčića i imale dosta uspjeha među Česima. Pojedinci su se javljali Radiću i molili ga da im pošalje tu knjižicu.¹³⁶ Potaknut time on je priredio i drugo, prošireno izdanje, te ga izdao u vlastitoj nakladi 1911. godine. U njemu je, osim pravopisno-gramatičkih tumačenja, te nekoliko ponovljenih pjesama i teksta "Što svaki Čeh mora znati o Hrvatskoj i Hrvatima", donio i malu čitanku (str. 78-95). U toj je čitanci objavljeno 13 kratkih tekstova na latinici i 4 teksta na ćirilici. Između ostalog, tu su tekstovi kako napisati pismo - narudžbu za knjige, odnosno prijavu za hotel, a nalazi se i pjesma "Putnik" Petra Preradovića. Knjiga se pojavila i u komisiji Českého lidového knihkupectví a aut. J. Springer u Pragu. Od izvornika se razlikovala omotom na kojem su s unutrašnjih i na posljednjoj strani bili oglasli Radićevih izdanja: njegova važnija djela, *Hrvatska Misao, Dom*, te poziv na pretplatu za *Uplný chorvatsko-český slovník*.

U nakladi Matice hrvatske objavljena je 1902. godine knjiga *Djevojački sviet. Izabrane pripoviesti čeških spisateljica* koju je s češkog preveo i uvodom "O kulturnom radu češke

134) S. Radić, *Česka vježbenica za srednje i njima slične škole*, Troškom i nakladom Kr. Hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, Zagreb 1911.

135) S. Radić, *Jak se Čech brzo nauči chorvatsky? Kako će se Čeh brzo naučiti hrvatski?*, Zagreb 1906.

136) PAZ, Arhiv Stjepana Radića i Seljačke stranke.

obrazovane žene” popratio Stjepan Radić. On je naglasio da neće, niti može, dati potpunu obavijest o tome što je “češka obrazovana žena uradila za češku, za slavensku, a tim i za hrvatsku kulturu”, ali želi pokazati kako valja ići naprijed. Upravo taj cilj - “da i u nas bude u toj stvari bolje” - bio je Radiću vodilja u sastavljanju ove knjige.¹³⁷ U Radićevoj antologiji češke ženske književnosti našle su se sve važnije književnice, od Božene Němcove i Karoline Světle do manje poznatih Irme Geisslove, Pavle Maternove i dr.

Pripremajući ovo djelo, Radić se dopisivao s Vilmom Sokolovom-Seidlovom,¹³⁸ moleći je za pomoć i informacije koje bi mogao koristiti za uvodnu studiju o češkoj ženi. Isticao je kako ga ta tema neobično zanima već i stoga jer je njegova vlastita žena jedna od tih “čeških žena”. Osim biografskih podataka o najvažnijim češkim književnicama i o autoricama zastupljenim u prevedenoj antologiji, molio je V. Sokolovu-Seidlovu da mu pošalje popis češke “ženske literature” i, eventualno, njihovu ocjenu, te popis najboljih čeških viših djevojačkih škola. U svezi s potonjim obratio se i ravnatelj u brnske “Vesne” Marešu.¹³⁹

Vilma Sokolová-Seidlová odgovorila mu je vrlo brzo i pomogla. Dapače, osim teksta o češkoj ženi, poslala je i dar - neke knjige, koje su Radićevo ženu silno oduševile, a dvoipolgodišnju kćer Milicu razveselile. Stoga joj je zahvalni Radić nudio svoje usluge ukoliko treba bilo kakvu informaciju o južnim Slavenima, ili pak ukoliko je nekad posao ili zabava nanese u Zagreb, kamo se upravo namjeravao preseliti s obitelji.¹⁴⁰

Na početku kolovoza 1902. godine Radić joj je javljao radosnu vijest da je Matica hrvatska prihvatila njegov prijedvod, te se knjiga ima pojaviti na početku prosinca. Iskreno je zahvaljivao na pomoći, ističući da se njegova uvodna studija temelji na podacima koje mu je poslala. Ta je studija inače vrlo povoljno ocijenjena, uz samo jedan prigovor i dva prijedloga. Prigovoreno mu je da mjestimice preoštro osuđuje nedjelotvornost i tromost hrvatske ženske inteligencije, te to valja umanjiti. S druge strane, predloženo mu je neka u biografske podatke stavi još podatke o društvenoj djelatnosti, kao i o privatnom i obiteljskom životu svake spisateljice, te neka posveti poseban odjeljak uzrocima koji su češku ženu učinili tako poduzetnom i tako moralnom snagom, kao i postupnom razvoju i napretku ženskoga kulturnog rada. Potonji je zahtjev Radić smatrao za vrlo težak, ali se s prvim suglasio pa je zamolio V. Sokolovu-Seidlovu za adrese nekih književnica o kojima je pisao. Mislio ih je osobno moliti za podatke o njihovoj društvenoj djelatnosti. Oba recenzenta - dr. Šurmin i prof. Kučera - željeli su dobiti jasniju i življu sliku o živućim spisateljicama. Budući da Matica hrvatska ima više od 11.000 članova, može se pretpostaviti da njezina izdanja čita oko 50.000 osoba, pa je Radiću jako bilo stalo do toga “da uvod zbiljski zainteresira, pouči i pobudi hrvatske ženske krugove i da to bude početak blagotvornog utjecaja hrvatske žene na hrvatske odnose”. Upravo zbog toga velikog cilja i usuđuje se moliti za novu uslugu (i to još usred ljetnih školskih praznika), piše Radić V. Sokolovoj-Seidlovoj. Na kraju je obavještava kako on i njegova žena namjeravaju sljedeće godine u vrijeme ferija organizirati u Zagrebu povjerljiv sastanak čeških i hrvatskih svjesnih žena, napose književnica i učiteljica. Računaju i na utjecaj knjige, te na razumijevanje u Češkoj.¹⁴¹

137) *Djevojački sviet*, Matica hrvatska Zagreb 1902., str. X.

138) Pišući joj, Radić se pozvao na svoje prijateljstvo s njezinim bratom, te njezino oduševljenje i duboko razumijevanje naše narodne zadaće, a podsjetio ju je i na bivšu učenicu Mariju Dvořák, svoju ženu.

139) ANM, Poz. V. Sokolove-Seidlove, M. i S. Radić - V. Sokolovoj-Seidlovoj, Končanica 1.II.1902.

140) ANM, Poz. V. Sokolove-Seidlove, M. i S. Radić - V. Sokolovoj-Seidlovoj, Končanica 21.II.1902.

141) ANM, Poz. V. Sokolove-Seidlove, S. Radić - V. Sokolovoj-Seidlovoj, Zagreb 4.VIII.1902.

Najveće je Radićevo djelo posvećeno popularizaciji Čeha i Češke njegova knjiga *Češki narod na početku XX. stoljeća*.¹⁴² Na ukupno 260 stranica Radić je u tom djelu, što je dobilo nagradu grofa Janka Draškovića za 1908. godinu, pregledno prikazao najvažnije trenutke češke prošlosti i suvremenosti. U knjizi je prikazan također razvoj znanosti, školstva, književnosti, likovnih umjetnosti i glazbe. Zbog potrebe skraćivanja rukopisa za tisak Radić je odustao od nekih već napisanih poglavlja. Svoju je knjigu utemeljio na bogatom 15-godišnjem iskustvu bavljenja češkom i slavenskom problematikom, te čitanju opsežne literature. Zahvaljujući tome, kao i velikim Radićevim publicističkim sposobnostima, ovo je djelo bilo (i ostalo do danas) najbolje hrvatsko djelo o češkoj povijesti.¹⁴³

Stjepan Radić i "Slovanský přehled"

Već u prvoj godini izlaženja (1899.) među hrvatskim suradnicima časopisa *Slovanský přehled* nalazimo i ime Stjepana Radića.¹⁴⁴ Taj je časopis u duhu Masarykova realizma izdavao i uređivao Adolf Černý. Časopis kontinuirano izlazi do danas. U njemu su objavljivane vijesti, kritike, komentari, članci i književni radovi iz cjelokupnoga slavenskog svijeta, pa tako i Hrvatske.¹⁴⁵ Osim Radića, iz Hrvatske su u prvim godinama izlaženja časopisa dopisivali Milan Marjanović i Josip Milaković, a kasnije još i Vladimir Jelovšek, Hanibal Capponi i drugi. I poljski je slavist Tadeusz Stanisław Grabowski često pisao o hrvatskoj književnosti.

Već u prvom godištu *Slovanskog přehleda* (1899.-1900.) Radić se javio s dva pisma "Iz Hrvatske" raspravljajući o političkim strankama i političkom životu, gospodarsko-društvenim zbivanjima i smjerovima, književnosti, različitostima između starije inteligencije i studentske mladeži i dr. Isticao je da đačka mladež, posebice srednjoškolska, mnogo obećava. Snažno ga je smetalo što hrvatski "čitatelji" kupuju knjige, ali ih u pravilu ne čitaju. U svom je dopisu pozitivno ocijenio omladinske časopise *Hrvatska Misao* i *Novo Doba*.

S vremenom je proširio svoju suradnju, a najviše je tekstova objavio tijekom 1901. i 1902. godine. U to je vrijeme, napose 1901., Radić živio od novinarskog i publicističkog rada, pa u tome valja tražiti razloge tako brojnim člancima. U svojim je priložima nastojao što objektivnije prikazati odnose na slavenskom jugu. Pisao je na najrazličitije teme, od objašnjavanja općih političkih prilika do, primjerice, obavijesti o osnivanju Hrvatske poljodjelske banke ili o iseljavanju muslimanskog pučanstva iz Bosanske krajine.¹⁴⁶ Isticao je nužnost narodne federacije južnih Slavena, tvrdeći da "iako je na prvi pogled sadašnje stanje južnih Slavena posve beznadno, ne smije se zaključivati, da ne postoje glavni uvjeti za pravu i potpunu emancipaciju, koji jesu: unutrašnja, tiha suglasnost svih najboljih intelektualaca i sposobnost naroda da provede veliku narodnu federaciju".¹⁴⁷ Nije zanemario

142) S. Radić, *Češki narod na početku XX. stoljeća*, Matica hrvatska, Zagreb 1910.

143) Radić je namjeravao ovo djelo tiskati i na ruskom jeziku, ali mu u Rusiji nisu bili voljni izaći u susret. (Usp. *Pokret*, 13.V.1908.)

144) O Radićevoj je suradnji u tom časopisu pisao J. Šidak, "Idejno sazrijevanje Stjepana Radića", *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*, Zagreb 1973. - Taj je tekst izvorno napisan još 1940. i objavljen u ljubljanskoj *Sobolnosti*, a kasnije ga je Šidak proširio.

145) Danas časopis nosi podnaslov "časopis za srednjo-, istočno- i jugoistočno-europsku povijest". U njemu objavljuju uglavnom češki povjesničari. To je sada znanstveni historiografski časopis, tj. izgubio je onu širinu kulturne revije koju je imao u početku svog izlaženja.

146) "Vystěhovalectví z bosenské Krajiny", *Slovanský přehled* (dalje: SP), III (1901.), str. 270-272.

147) "Z Chorvatska", SP, IV (1902.), str. 37-40.

niti češke doseljenike u Hrvatskoj. O njima je pisao tijekom svoga kratkog boravka u Končanici.¹⁴⁸ Između ostalih tema o kojima je pisao u svojim dopisima, jest i hrvatsko iseljavanje u Ameriku.¹⁴⁹ Šidak s pravom ističe da se u tim Radićevim tekstovima “odražava vjerno život u tadašnjoj Hrvatskoj i nemir jedne osjetljive duše koja strepi nad njezinim udesom”.¹⁵⁰

U Radićevoj se ostavštini sačuvalo i jedno pismo urednika *Slovanskog prehleda* Adolfa Černog, koje pokazuje na njegov odnos prema Radiću kao prema revnom i važnom suradniku. Svakako da je Radić bio poželjan kao izvjestitelj iz Hrvatske i cijeloga slavenskog juga jer je pisao mnogo, temeljito i stilski dotjerano. Osim toga, njegov je češki jezik bio besprijekoran i nije trebalo mnogo truda za lekturu njegovih tekstova. Ponekad je, doduše, žustro reagirao u potrazi za honorarima, ali se to dalo izgladiti uplatom zaostale plaće.

U spomenutom pismu s početka 1901. godine Černý izražava žaljenje zbog nezgode što je zadesila njegova suradnika i ističe da čeka nove priloge. Poručivao mu je neka čuva svoje zdravlje jer “očekujemo od Vas u budućnosti mnogo za Hrvate, uopće Jugoslavena - a napose i za svoj list”. Iz dna duše želio je Radiću da čim prije dođe do materijalne sigurnosti koja bi mu omogućila da se posve posveti svom radu. O čitalosti Radićevih tekstova svjedočili su i dopisi koje je Černý dobivao u redakciju časopisa. Jedan takav dopis od čitatelja iz Moravske upravo je slao Radiću. Na žalost, taj se dopis nije sačuvalo.¹⁵¹

Svoj odnos prema Radiću Černý je opisao i u posebnom članku u *Slovanskom prehledu*. Ono što mu je pisao u privatnom pismu, da od njega još mnogo očekuje, sada je i javno objelodanio. U tekstu o Radiću u jesen 1902. godine Černý je isticao njegovu mnogostranošt i poznavanje stranih jezika, te njegovu publicističku djelatnost. Iako je sada uz njega mnogo manje pristaša negoli je bilo ranije, a dogodilo se to jer je iskren, te nemilosrdno nastupa prema svemu što se protivi njegovu shvaćanju pravednosti i stoga od sebe odvraća i stare i mlade, “svjetlost ideala ga pokazuje kao čista čovjeka, koji zahvaljujući velikoj bistroći duha i neuobičajenoj energiji i izdržljivosti može mnogo učiniti”.¹⁵²

Tijekom 1903. godine pomalo prestaje Radićeva suradnja u *Slovanskom prehledu*. Njegov sukob s dotadašnjim prijateljima, napose zbog djela *Slovanská politika v Habzburšké Monarchii* i promjena u političkom usmjerenju koje je u njemu iskazao, i kod kuće i u Češkoj, bio je već dovoljno snažan da prestane pisati u časopis koji je stajao na zasadama realistične politike Masaryka. Valjalo je tražiti nove putove. Radić se inače javljao sve manje u češkim glasilima i posvećivao svoje snage na hrvatske političke probleme. Još na početku 1902. godine pojavila se nova serija *Hrvatske Misli*, a tijekom 1903. Radić je posve preuzeo njezino uređivanje. Nije više imao ni snage, ni vremena, a vjerojatno niti tako velike potrebe da piše u češkim novinama i časopisima. Naravno, nije posve prekinuo svoje odnose s Česima, ali su oni postajali sve slabiji i rjeđi.

U petom godištu *Slovanskog prehleda* (1902.-1903.) Radić je objavio dva članka i četiri dopisa iz Hrvatske. U odnosu na prethodne dvije godine, kad je u gotovo svakom broju imao barem nekakav dopis, da o crticama i vijestima i ne govorimo, to je bilo znatno manje. U članku o proturskim demonstracijama u Zagrebu piše o uzrocima tih zbivanja,

148) “Z Chorvatska”, SP, IV (1902.), str. 189-191.

149) “Z Chorvatska”, SP, IV (1902.), str. 429-432.

150) J. Šidak, n. dj., str. 387.

151) PAZ, Ostavština Stjepana Radića i Seljačke stranke, A. Černý - S. Radiću, Prag, 18.1.1901.

152) Č., “Jihoslovan”, SP IV (1902.), str. 94-95. - Uz tekst je objavljena i Radićeva fotografija.

dok u drugom članku analizira srpsku propagandu u Hrvatskoj i hrvatsku u Bosni i Hercegovini.¹⁵³

Godine 1903.-1904. u šestom godištu časopisa Radić je objavio samo tri dopisa, od kojih je posljednji u siječanjском broju. U prvom od tih dopisa - u jesen 1903. godine - opisao je posljedice narodnog pokreta u Hrvatskoj, prigovarajući češkim listovima što nisu posvetili dovoljno pozornosti zbivanjima na slavenskom jugu.

Osim gore navedenih razloga za prestanak Radićeve suradnje u *Slovanskom přehledu*, postoji još jedan: njegova osuda slobodoumne ruske inteligencije i zalaganje za carizam i birokraciju. U travanjском broju *Slovanskog přehleda* iz 1904. godine Adolf Černý pisao je kako ga je Radić iznenadio obranom ruskoga vladinog apsolutizma i ruske birokracije u *Hrvatskoj Misli*, te nastavlja: "Nismo vjerovali svojim očima kad smo čitali kako uzima u obranu ruski apsolutizam i birokraciju čak i protiv - Tolstoja, Gorkog, Miljukova itd. [...] Morali bismo međutim ispuniti odviše mjesta preštampavajući sve ono što nas u retcima g. Radića ispunja užasom - i što nikako ne možemo usporediti s njegovim n e k a d a š n j i m sudovima o prilikama, protiv kojih se ruska inteligencija u svom najljepšem dijelu bori cijelo stoljeće."¹⁵⁴

Nakon ove kratke crtice od samo nekoliko redaka bila je zapečaćena suradnja Stjepana Radića i Adolfa Černog. Radićevo se ime više nije pojavljivalo na stranicama *Slovanskog přehleda*, osim u slučaju da se spominje njegova politička djelatnost u Hrvatskoj, a i to je bilo u samo nekoliko slučajeva.

153) "Záhřebské demonstrace", SP V (1903.), str. 15-20; "Srbská 'propaganda' v Chorvatsku a chorvatská v Bosně a Hercegovině", SP V (1903.), str. 224-229.

154) SP, VI (1904.), str. 336. Usp. J. Šidak, n. dj., str. 388..

Summary

Stjepan Radić and Czechs until the First World War

Damir Agičić

The author elaborates on the relation between Stjepan Radić and Czechs during the last decade of the 19th and first decade of the 20th century. The paper is divided in several chapters. Each of these deals with a particular aspect of the Radić' relation to Czechs and Czech Republic, his contributions in Czech newspapers or on the other hand with his considerations on how to rearrange the Austro-Hungarian Empire, as well as the reception of this concepts in Czech Republic.

In the first chapter, the author is writing about the beginnings of Radić' life in Czech Republic, that is about his studies in Prague and co-operation with progressive Czech students. Radić studied in Prague from 1893 to 1894, and he was expelled from the local University after his confrontation with a police officer at a local student's performance. Not late after that he had been arrested as well, and after a brief stay in prison expelled from Prague and Czech Republic. In Prague he was to meet two people who have left a deep impact on his formation as a young man; František Hlaváček and Marija Dvorak, whom he had after a few years married. Soon after being expelled from Czech Republic, Radić organized a course to teach Czech language in Zagreb. He continued to exchange letters with his Czech friends, in particular during his spell in Bjelovar prison - after having burnt the Hungarian flag during the Emperor's visit to Zagreb in the autumn of 1895. Even while in prison he continue to promote Czech language and teach it to his prison mates.

At that time Radić took special interest on Croatian students who has continued their studies in Prague, after being expelled from Zagreb University due to the affair of Hungarian flag burning. After being released from prison he visited Russia for the second time (he intended to study in Moscow but gave up the idea) and on his return trip spent some time in Krakow. He also illegally stopped by in Prague, where at that time Croatian students were preparing the publishing of their journal *Croatian Thought* (*Hrvatska misao*). Not being able to continue his studies neither at home nor in Prague, and not wishing to do so in either Budapest or Vienna, Radić set off to Paris – there to study on the High School for Political Sciences from 1897 to 1899. In the meantime he married Marija Dvorak (1898).

After finishing his studies in Paris, Radić with his wife moved to Prague and started with his contributions to numerous Czech newspapers. Among the others, he published in *Samostatnost*, the weekly journal of the local *Državopravna napredna* party, where he was to become a member of editorial board. When in the summer of 1900 Radić had once again been forced to leave Prague (local police had again issued an order for him to leave the city), he moved his family to Zemun and continued to contribute to Czech newspapers from there. He expressed a desire to "remaining on Croatian soil still be in Balkans, for fateful events were at the time being prepared in Belgrade". He endured financial difficulties and subsisted on the verge of poverty until the time he had been invited by a rich Czech landowner Josef Krepelka from Končanica near Daruvar. After a brief stay at Krepelka's mansion, Radić once again went to Zagreb and became the secretary of the united opposition. Afterwards he was to lead *Hrvatska pučka seljačka* party and completely devoted himself to political work in Croatia. At this time he rarely published in Czech newspapers.

Apart from his work for Czech newspapers, Radić also contributed to Czech encyclopaedia (*Otiuv Slovník Naučni*), as well as in the journal *Slovansky prehled*. In his book *Slovanska politika v habsburske monarchii* (1902), Radić proposed a joint political program of Slavic people in Austro-Hungarian empire. Three years later he translated the book and published it in Croatian in the journal *Hrvatska misao*.

At last, the author of this paper briefly analyses the activity of Radić in popularizing Czech language, history and culture in Croatia. Stjepan Radić was the first and one of the most important Croatian public activists in this field. He has published a Czech textbook, dictionary and other editions for quick learning of Czech language. He prepared an anthology of Czech writers. Radić also wrote a history of Czech people, for which he was to receive and award of Count Janko Drašković in 1908.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA LI
ZAGREB 1998.

UDK 93/99

ISSN 0351-2193

Historijski zbornik, god. LI, str.1- 197, Zagreb 1998.

Izdavač

Društvo za hrvatsku povijesnicu

Redakcijski odbor

Mirjana Gross

Ivan Kampuš

Franko Mirošević

Ivica Prlender

Tomislav Raukar

Petar Strčić

Glavni i odgovorni urednik

Ivica Prlender

Članci i rasprave iz časopisa Historijski zbornik su referirani u publikacijama:

ABC Clío

Historical Abstracts

America: History and Life

Adresa uredništva

Društvo za hrvatsku povijesnicu, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 10000 Zagreb, I. Lučića 3, Hrvatska

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti Republike Hrvatske

Tisak:

Horetzky